

Громадський комітет для вшанування пам'яті
жертв Бабиного Яру
Державний комітет України у справах національностей та релігій
Інститут історії України НАН України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України
Український центр вивчення історії Голокосту

3-я Всеукраїнська наукова конференція

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ

27–28 жовтня 2008 р.
м. Київ

Тези доповідей

Київ
«Зовнішторгвидав України»
2008

ББК ТЗ(4Укр)62
Д76

Редакційна колегія

чл.-кор. НАНУ Ю. А. Левенець (співголова)
д.і.н. О. Є. Лисенко
д.і.н. О. М. Майборода
В. Р. Нахманович (відповідальний редактор)
Т. І. Пилипенко
к.і.н. А. Ю. Подольський
акад. НАНУ М. В. Попович (співголова)
чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнт
д.ф.н. О. Н. Саган (співголова)
акад. НАНУ В. А. Смолій (співголова)

Інформаційне видання

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ДОЛЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ
Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції

Коректор
Н. Анікеєнко
Комп'ютерна верстка
Р. Руденко

Здано до виробництва 08.10.08. Підписано до друку 21.10.2008.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Minion.

Ум. друк. арк. 5,35. Обл.-вид. арк. 4,79.

Наклад 100 прим. Замовлення № 626.

Державне госпрозрахункове видавничо-поліграфічне підприємство
«ЗОВНІШТОРГВИДАВ УКРАЇНИ»

Україна, 01601, Київ-54, вул. Воровського, 22

Свідоцтво про видавничу діяльність ДК №1084

Д76

Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: «Зовнішторгвидав України», 2008. – 92 с.

У збірці вміщено тези доповідей учасників Всеукраїнської наукової конференції, які висвітлюють місце національної проблематики в ідеології і пропаганді воюючих сторін, релігійний аспект національного питання, проблеми міжнаціональних стосунків і національного життя народів України під час війни. Досліджено також національну політику Радянського Союзу, нацистської Німеччини і держав Східної Європи на українських землях протягом 1930–1950-х років. Окреме місце приділено сучасним рефлексіям подій тих років, проблемам філософії історії та історіографії.

ББК Т3(4Укр)62

СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ, ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Геннадій Васильчук (Київ)

Історія війни: перехід логосу в міф

Коли з життя йдуть люди, для яких війна була фактом власної біографії, то зникають носії індивідуальної пам'яті, яка завжди підживлює субстанцію пам'яті колективної. Розуміння війни, базоване на ментальних концептах, заміщується доволі приблизними уявленнями, а гірше того – навіюваннями.

Концептуальних ознак набуває теза Гегеля про розподіл всієї історіографії на первинну і рефлекторну. Первинна історія пишеться сучасниками, вона науково не скорегована, але вона передає дух епохи і за своєю суттю набуває аксіологічних ознак. Рефлексії науковців, відсторонених від подій у часі, апіорі повинні мати ґносеологічне забарвлення і вибудовувати парадигмальні підвалини національної історії, що має логічно вплітатися в канву всесвітнього хроносу без зайвих етноцентричних конотацій. Разом з тим, приклад Другої світової війни доводить, що глобальні цивілізаційні потрясіння через свою багатоплановість, структурну строкатість та багатовекторність впливів не можуть бути вивчені та оцінені в рамках одного чи навіть декількох поколінь істориків.

Дефініції «тоталітарна диктатура», «Освенцим», «Холокост» вже давно стали застереженням для більшості людей у світі, але злочинства проти народів СРСР та України під час війни не так легко сприймаються масовою свідомістю людей, які не були безпосередньо або опосередковано залезними від тих подій. Так, сприйняття жакхливих реалій війни на Сході викликало алергію в більшості німців аж до дискусій із цього приводу в середині 1990-х рр.

Можна згадати про три типи «мовчання історії» (М. Ферро): замовчування реалій минулого, пов'язане з державними (партійними) інтересами; «мовчання», уособлене в колективній співучасті суспільства в прагненні

приховати деякі неприємні факти його минулого; заперечення принизливого минулого.

Сучасні студії, присвячені війні, на відміну від попередніх, орієнтованих на віддзеркалення тих кривавих подій та їх фіксацію, – це, по своїй суті, намагання суспільства з'ясувати та запобігти. Але сучасний історіографічний дискурс історії війни, що бере свій початок від 1990-х рр. і зумовлений, не в останню чергу, розвалом СРСР, «збагачується» етноцентричними підходами та оцінками, базованими на державницьких засадах. Неприйняття визвольної боротьби, яку вела ОУН–УПА, замовчування фактів геноциду проти цивільного населення з боку військ Вермахту та солдатів інших національностей, що входили до окупаційних угруповань, відмова від досліджень колабораціоністських рухів на території СРСР (Росії, Північного Кавказу), замилювання чітких оцінок щодо територіальних чисток за національною ознакою, які проводили радянські війська, призводить до такого явища, як чорно-біла когнитивність. Примара партійності та класового підходу в модерній інтелектуальній історії трансформується в етнонаціональні парадигми, державницьку доцільність, геополітичну спрямованість. Принципи історизму, всебічності, об'єктивності тощо силоміць знімаються з п'єдесталу науковості заради національних ідеологій.

На протигагу виваженим науковим концептам знову приходять ідеологеми, які перетікають у міфологеми. Міф відтісняє логос. А міф не потрібно вивчати, його не треба доводити, він починає існувати як «річ у собі», адже «історична наука не має стійкого імунітету від ухилу до міфотворчості» (Л. Репіна).

На міжнародному конгресі історичних наук (МКІН) (Сідней, 2005 р.) розглядалося питання, типове щодо критики постмодернізму: чи можна сказати, що під час реконструкції історії вибудовуються нові міфи? Було зазначено актуальність проблеми міфологізації історії. І це пов'язувалося, в першу чергу, з бінарністю завдань «наукової історії», як-от наукове пізнання минулого та позиціонування суспільства в сучасному світі.

Варто зазначити, що через незрозумілі обставини проблематика Другої світової війни втрачає свою продуктивність та потенціал для світової історичної науки. На вже згаданому XX МКІН ці питання майже не обговорювалися, не були вони заявлені на засіданнях Генеральної асамблеї МКІН у Пекіні (2007 р.), не внесені до списку актуальних питань наступного XXI МКІН (2010 р.).

Фактори, що впливають на сучасний стан досліджень історії Другої світової війни: геометрична прогресія зменшення кількості учасників і свідків війни; ідеологічне напруження щодо окремих сторінок спільної історії; зменшення зацікавленості означеними проблемами з боку світового

науково-історичного загалу через актуалізацію таких питань, як глобалізм, постколоніалізм, націоналізм, тероризм.

Анатолий Подольский (Киев)

Украинское общество и память о Холокосте: попытки анализа некоторых аспектов

Заявленная тема является частью двух больших проблем сегодняшнего интеллектуального дискурса в Украине. Первая – это процесс конструирования исторической памяти в украинском обществе и место в этой памяти и в этой истории темы Холокоста. Вторая – это место еврейского наследия в современной концепции украинской истории. Я выделяю три аспекта проблемы: академический или научный; педагогический и просветительский; общественный и/или политический.

В исследовании истории Холокоста за более чем полтора десятилетия, с начала 1990-х гг. до сегодняшнего дня в Украине сделано довольно много. Коренное отличие от советской украинской историографии состояло в том, что эта тематика стала отдельным объектом изучения, за почти уже два десятилетия исторических исследований начался процесс формирования научной школы по истории Холокоста в Украине. Украинская историография Холокоста прошла путь от региональных исследований и публикации мемуаров до обобщающих проблемных работ по различным аспектам, публикации фундаментальных сборников документов и защиты диссертационных исследований.

Педагогический аспект анализируемой проблематики представляет большой интерес, так как именно посредством взвешенного и осмысленного преподавания этой темы мы имеем шанс передать и сохранить память о судьбе украинского еврейства для будущих поколений. Тут есть две возможности: формальное и неформальное образование. Начиная со второй половины 1990-х гг. тема Холокоста была включена в официальный школьный курс: в базовые исторические курсы по истории Украины и по Всемирной истории. Но при этом на тему Холокоста не было отведено в учебном времени даже одного полноценного урока, а она была включена в рамки темы «Нацистский оккупационный режим», на которую отводится один час в школьной программе.

Таким образом, хотя, с формальной точки зрения, преподавание темы

Холокоста не просто разрешено, но и включено в официальные учебные курсы, реальной возможности преподавать историю Холокоста в рамках формального среднего образования (то есть в школах) фактически не существует. Дело не только в отсутствии времени, то есть учебных часов, но и в отсутствии в основных действующих министерских учебниках сколько-нибудь логично выстроенной информации об истории Холокоста, которая была бы «встроена» в курс национальной истории и давала бы представление о Холокосте как об интегральной части истории Украины XX в.

Но есть вторая сторона педагогического аспекта формирования в украинском обществе памяти о Холокосте. Речь идет о неформальном образовании, которое за последние 12 лет достигло ощутимых результатов и, на мой взгляд, в последние два года стало постепенно оказывать влияние на формальное образование. Неформальное образование представлено в основном деятельностью негосударственных научных и образовательных организаций, которые в последнее десятилетие фактически без государственной поддержки сумели создать определенную систему в преподавании истории Холокоста (постоянные учебно-методические семинары для учителей, издание учебной литературы, работа со школьниками и студентами, семинары для преподавателей университетов, конкурсы творческих работ, летние школы, стажировки в мировых центрах по изучению темы Холокоста), которая постепенно стала приносить результаты.

И, наконец, хотелось бы остановиться на общественно-политическом аспекте формирования памяти о Холокосте. В данном случае я хочу попытаться осветить украинскую политику памяти о Холокосте, определить, существует ли таковая, либо существует только продолжение советской культуры памяти, которая, как известно, никогда не выделяла еврейских жертв Второй мировой войны. Несомненно, что украинская политика памяти о Холокосте выражена в научном изучении и в подходах к преподаванию этой темы. Однако мне хотелось бы обратить внимание еще на вопросы мемориализации памяти о Холокосте и публичные дискуссии на эту тему.

Приходится констатировать, что государственная политика по сохранению памяти о Холокосте в Украине путем установления памятных знаков на местах массовых расстрелов украинских евреев, по сути, отсутствует. По одной простой причине: нет понимания того, что это часть общей истории Украины, часть собственной истории, а есть стереотипное убеждение, что это «их», еврейская история и трагедия, пусть «они» и думают о том, как сохранить свою память.

Збройний конфлікт 1939–1950-х рр. у Західній Україні між радянською владою та визвольним рухом: до формування багатовимірної моделі розуміння

Землі Західної України у 1939–1950-х рр. стали ареною запеклого протистояння між радянським режимом та повстанськими формуваннями й озброєним підпіллям, які діяли під політичним керівництвом Організації українських націоналістів. За масштабами й напруженістю цей військово-політичний конфлікт може претендувати на статус однієї з найбільш тривалих та кровопролитних конфронтацій між державою та національно-визвольним рухом в історії ХХ ст.

Події в Західній Україні являли собою складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, причому глибокими причинами цієї «неоголошеної війни» були небажання керівних кіл СРСР давати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований керівництвом тоталітарного режиму радикальний, форсований характер зміни суспільно-економічного, політичного, духовно-культурного устрою вельми специфічного, в силу особливостей історичного розвитку, західно-регіону України.

Безсумнівно, це був і конфлікт на грані цивілізаційних анклавів, що формувалися століттями, і конфлікт між традиційним укладом господарювання, духовно-культурного життя та новою моделлю розвитку, яка виникла в колишній Російській імперії після перемоги радянської влади та енергійно насаджувалася на нових приєднаних територіях.

Одночасно протистояння в Західній Україні у післявоєнний період доцільно розглядати в контексті боротьби між двома глобальними цивілізаційними векторами – капіталістичним та комуністичним світом, кожен з яких мав свої вади й докорінні переваги і намагався виграти змагання на арені історії.

Проте розвиток досліджень з історії українського національно-визвольного руху, на жаль, і донині має здебільшого екстенсивний характер. Кількісний доробок вчених та публіцистів повільно переростає у новий якісний рівень серйозних історико-аналітичних досліджень минулого національно-визвольного руху – хоча саме такі дослідження мають становити науково-теоретичний фундамент законодавчих та просвітницьких кроків Української держави у напрямку досягнення національного примирення як складової консолідації української політичної нації.

Причини цього слід шукати не лише в соціально-психологічних особливостях авторів, а й в обмеженості методологічного рівня вітчизняної історичної науки. Дедалі більше дає взнаки й ураження самого механізму раціонального мислення пострадянських народів, насамперед їх інтелігенції.

Без відповіді залишаються наріжні питання, без яких сучасники не можуть скласти цілісної, раціональної картини перебігу збройного конфлікту в Західній Україні 1939–1950-х рр. Це підживлює конфронтаційні погляди, у суспільній свідомості, багатьох працях панують поверхові, упереджені, політизовані оцінки причин і характеру згаданого протистояння. Нерідко вони являють механічний переспів штампів радянської історіографії та пропаганди або підходів певних політичних об'єднань української діаспори, породжених глобальним протистоянням доби «холодної війни».

Складний комплекс причин тієї масштабної історичної драми, яка спіткала український народ, зачепила інші етноси, які мешкають в Україні, вихідців з інших регіонів тодішнього СРСР, нерідко тлумачать за допомогою пласких і не оригінальних підходів.

Поза увагою (нерідко – в силу сумлінного небажання зрікатися звичних й психологічно комфортних підходів) залишаються визначальні аспекти проблеми. Серед них можна назвати:

- вплив світових геополітичних та військово-політичних чинників на зародження й особливості перебігу конфлікту;

- співвідношення в ньому національно-визвольних та соціально-економічних чинників, діалектика військово-політичних, соціально-економічних та цивілізаційних міжрегіональних відмінностей;

- особливості участі в конфлікті різних груп населення Західної України, еволюція настроїв населення регіону під впливом соціально-економічних заходів влади;

- вплив післявоєнного міжблокового протистояння у світі на хід протистояння в Західній Україні;

- стосунки між різними течіями всередині націоналістичного руху, між націоналістичним підпіллям та закордонними націоналістичними центрами;

- багатоманітність довгострокових наслідків результатів Другої світової війни та поразки національно-визвольних змагань, їх вплив на позицію населення регіону щодо перспективи існування СРСР та розвитку посткомуністичної України;

- виявлення можливих історичних альтернатив розвитку подій у Західній Україні.

Потреба переходу до якісно більш глибокого, багатовимірного сприйняття проблеми давно вже назріла. Звісно, потрібне як застосування всіх кращих методологічних надбань історичної науки, так і добра громадянська воля тих, хто береться за цю невдячну, загострену (переважно не з вини істориків) проблему.

Віталій Нахманович (Київ)

Голокост: історичні паралелі та історичні контексти

Знакова книжка А. Безансона «Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту», видана нещодавно українською мовою, надає вітчизняному дискурсу проблеми необхідної глибини для того, щоб розпочати важку розмову про історичні паралелі та історичні контексти цього явища.

Перший контекст, стандартний – розподіл відповідальності між нацистським і радянським режимами за Голокост та Голодомор відповідно. Наразі маємо всі підстави, щоб покласти на радянський режим значну частку відповідальності за створення передумов, за яких стали можливими численні злочини нацизму, зокрема Голокост.

По-перше, це відповідальність за прихід Гітлера до влади. Тут слід взяти до уваги не лише розкол Комінтерном на вимогу Москви лівого фронту в Німеччині, а й загальну психологічну реакцію німців на небезпеку більшовизму, що штовхнула їх в обійми тих, хто здавався здатним запобігти цій небезпеці.

По-друге, саме той факт, що Другу світову війну Сталін і Гітлер розпочали як союзники, відкрило останньому дорогу на схід, де й відбулися наймасштабніші події Голокосту.

По-третє, внутрішня політика радянського уряду призвела до поразок 1941 р., внаслідок яких євреї Прибалтики, Білорусі й України залишилися під нацистською владою. Йдеться не лише про винищення командного складу Червоної армії, а й ту масову кризу лояльності до режиму, яка призвела до здачі у полон сотень тисяч рядових бійців і до масової підтримки німців населенням окупованих територій у перший рік їх панування, що значно спростило здійснення антиєврейських акцій. З іншого боку, криза моралі, що сталася внаслідок двадцятиріччя радянської політики, зумовила значну кількість фактів участі населення у видачі євреїв.

Другий контекст, хибний – сприйняття Голокосту та колаборації міс-

цевого населення як наслідок участі євреїв у радянських репресіях, зокрема Голодоморі. Але якщо символами «червоних» євреїв-злочинців стали Каганович і Ягода, то чому ними не стали з-посеред росіян Ленін і Єжов, поляків – Дзержинський і Косіор? Більше того, чому на позитивне ставлення до грузин жодною мірою не вплинули ані грузинське походження Сталіна і Берії, ані те, що Сталін досі залишається національним героєм Грузії?

Масштаб антиєврейської колаборації в Україні слід розглядати порівняно із ситуацією в інших окупованих нацистами країнах, оскільки доля євреїв була значно кращою практично в усіх державах, що були лише союзниками Третього району.

Це вимагає уважніше поставитися до аналізу кардинальних ідеологічних розбіжностей не лише між нацистським режимом і авторитарними режимами Горті чи Петена, але навіть між нацизмом і фашизмом Муссоліні чи Франко. Саме у цьому контексті слід розглядати ставлення до євреїв з боку ОУН, що сповідувала ідеологію фашистського типу, а також долю євреїв на територіях, контрольованих УПА.

Третій контекст, релігійний – осмислення причин Голокосту. Сьогодні значна частина єврейських релігійних мислителів не виходить за межі позаісторичного розуміння цього явища, що лежить у діапазоні між концепцією самоусунення Б-га з історії на цей період і, фактично, волюнтаризму Вс-вишнього, що бере свій початок у книзі Йова. Радикальним підходом є висновок про «смерть Б-га» після Голокосту.

Але існує й інший, насправді, історично традиційніший підхід до релігійного осмислення Голокосту. Він вимагає визнання будь-якої колективної трагедії карою за відступ від Завіту з Б-гом. Тут доречно провести паралелі з осмисленням козацького терору часів Хмельниччини, який традиційна єврейська свідомість сприймала саме в такому контексті, розглядаючи катів лише як знаряддя Вс-вишнього.

Щоправда, постає питання: чому винищенню було піддано найбільш традиціоналістську, «праведну» частину світового єврейства. Існує декілька відповідей. По-перше, традиціоналізм переважної частини польського (за громадянством) єврейства у передвоєнні часи значно перебільшується. По-друге, Вс-вишній карає не людей, а народ, оскільки саме з народом було укладено Завіт. По-третє, єврейська містична традиція визнає, що душа людини може прожити декілька життів, тож загибель праведників може бути покаранням за гріхи їх попереднього життя.

Саме євреї мають моральне право й обов'язок запропонувати такий підхід до дослідження проблеми. Він відкриває нові перспективи і для вивчення принципово нової концепції історії ХХ ст., і для вирішення питання про взаємну відповідальність народів.

Культурно-національна автономія як фактор збереження єврейської національної ідентичності у міжвоєнний період (деякі аспекти історіографії)

На рубежі XIX–XX ст. між двома діаметрально протилежними напрямками єврейської громадсько-політичної думки – «вростанням» в Європу і повним звільненням від зв'язків з Європою – існувала і мала стійку тенденцію до поширення ідеологія автономізму, основний зміст якої полягав у тезі про можливість розвитку національного існування у діаспорі. Багатогранність поняття «єврейський автономізм» зумовила особливості автономістського дискурсу, а також вплинула й досі впливає на процес історіографічного освоєння проблеми.

До періодизації питання вперше звернувся Х. Абрамсон, який розглянув автономію у контексті єврейсько-українських відносин, віддаючи перевагу державно-політичній парадигмі. Він запропонував умовно поділити історіографічний доробок на три частини: до середини 1920-х рр.; з 1926 р. – до 1960-х рр.; з кінця 1960-х рр. – до сьогодення. Зазначена схема відповідає традиціям історичної школи української діаспори й основну увагу зосереджує на причинно-наслідковому зв'язку між українською державністю і ступенем задоволення громадянських і національних прав єврейської спільноти. Слід відзначити, що цей погляд, вперше оприлюднений С. Гольдельманом, є своєрідним паролем «академічного світу» сучасної української історіографії. У цілому він відповідає реальному перебігу подій і до того ж підтверджується фактами існування культурно-національних автономій у країнах Балтії міжвоєнного періоду. Разом з тим вивчення проблеми українсько-єврейських стосунків виключно в державно-історичному плані залишає за межами досліджень складні процеси національної ідентифікації в її національному і соціальному вимірах. Внаслідок цього зберігається тенденція до інтерпретації національної історії у ключі «паралельних наративів», яка підтримується легітимуючою державною ідеологією та сіоністською і постсіоністською історіографією, імпліцитно стигматизуючи формулу «Ми–Вони» і поступово набуваючи патерналістського відтінку.

За думкою відомого дослідника єврейської національної автономії Ш. Лієкіса, патерналістська тенденція, яка домінує у сучасній литовській історіографії, відбиває місце національних меншин у сьогоденній свідомості литовців. І позитивні явища, і конфлікти на національному ґрунті розглядаються, як правило, з точки зору інтересів литовської національ-

ної групи. Отже, незважаючи на добрі інтенції, євреї розглядаються чужинцями у литовській спільноті. Останнім часом у литовському історичному дискурсі з'явилися і спроби імітувати сіоністську історіографічну схему, згідно з якою становище євреїв у міжвоєнний період розглядається як суцільне погіршення на фоні укріплення литовського націоналізму. Новим явищем у литовській історіографії є праці Ш. Лієкіса, Л. Труски, які, залучивши до аналізу документи з литовських і єврейських джерел, аргументовано доводять, що сіоністська ретроспектива була однією з багатьох парадигм існуючої єврейської ідентичності і політичних поглядів на можливості еволюції єврейської громади у Литві.

Тенденція відходу від традицій «етнічної автобіографії» і переходу до вивчення єврейської культурної автономії як природної складової історії країни є одним з показників сучасної латвійської історіографії. Більшість дослідників негативно сприймають «реабілітаційний підхід» щодо політики «державного націоналізму», зокрема, її впливу на єврейсько-латиські відносини. На порядок денний внесено питання про міру впливу латвійського націоналізму на корінну націю країни і ступень відповідності тогочасної моделі сьогоденню. Відповіді на ці запитання, вважає дослідник єврейської автономії в Латвії Л. Дрібінс, сприятимуть наближенню сучасної історіографії до об'єктивізації поглядів на проблему впливу націоналізму на державотворчі процеси і міжнаціональні відносини. Для сучасної історіографії Латвії характерно висвітлення ролі єврейських культурних, політичних і релігійних діячів, дослідження процесів інтеграції євреїв у латвійське суспільство, представницької динаміки єврейської національної меншості, впливу сіоністського руху на політичне життя єврейської спільноти Латвії. Аналогічні процеси властиві сучасній естонській історіографії, значно меншій за обсягом, але яка якісно і своєчасно аналізує історичний доробок культурної автономії Естонії.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРОПАГАНДІ

Максим Гон (Рівне)

Український націоналізм і євреї (1918–1939)

Відправним пунктом наших міркувань є констатація того, що протягом 1918–1939 рр. український націоналізм постає в двох іпостасях: націоналізмом титульної нації та (після падіння ЗУНР) національної меншини. Останній принципово відрізняється від націоналізмів титульних націй, оскільки здебільшого є реакцією на політику дискримінації та/або намагається втілити такі зміни, що відповідають власній уяві про правильне облаштування суспільства.

Оскільки ЗУНР проіснувала нетривалий час, однозначно встановити ознаки українського державного націоналізму проблематично. Його компоненти можуть бути визначені шляхом аналізу законодавства й дій центральної влади у сфері національних відносин. Вони дають підстави вважати наріжними компонентами українського державного націоналізму принципи недискримінації за національною та релігійною ознаками, врахування інтересів національних меншин, відмову від їхньої асиміляції та, що є особливо значущим у реаліях багатонаціональної країни, готовність включити останні до складу української політичної нації.

Водночас, будучи продуктом інтелектуальної реакції на суспільні реалії, в яких перебуває спільнота, український державний націоналізм продемонстрував готовність задовольнити соціально-економічні інтереси титульної нації коштом національних меншин. Ця тенденція простежується в забезпеченні преференцій титульній нації в соціально-економічній сфері: протегування центром українських кооперативів та запровадження обмежень на вільну комерційну діяльність. Така політика зашкодила єврейському бізнесу, призвела до стрімкого падіння рівня життя євреїв Східної Галичини.

Падіння української держави призвело до перетворення українців в

одну з національних меншин Польщі. Еволюція статусу зумовила поступове формування нового ества їх націоналізму. Він став ідеологією національної меншини, яка зазнавала дискримінації, проживаючи на своїй етнічній території. Відтак український націоналізм поступово набув захисного характеру.

Його єврейська візія постає як сукупність кількох компонентів. Передусім як реакція на політичний курс євреїв у нових суспільно-політичних реаліях, що характеризуються не лише втратою українцями державності, а й їхньою дискримінацією в Польщі. Виникнувши як захисний за своїм еством, їхній націоналізм відносно швидко набув якостей наступального й превентивного, що були відбиттям громадсько-політичних оцінок на інтеграційний курс євреїв та їхню політичну лояльність до Другої Речі Посполитої.

Іншими визначальними компонентами єврейської візії українського націоналізму в 1919–1939 рр. були:

- 1) трактування євреїв противниками відродження української державності;
- 2) звинувачення їх в огульній симпатії до комуністичної ідеї;
- 3) намагання врегулювати економічні проблеми українців шляхом організації переможної конкуренції з євреями;
- 4) сповідування еміграційного варіанта вирішення єврейського питання.

Для вивчення означеної в назві проблеми слід принципово врахувати, що до початку 1930-х рр. політичні сили, які поступово акцептували ідеологію інтегрального націоналізму, суттєвого впливу на українсько-єврейські взаємини не справляли. Лише згодом, з початку 1930-х рр., свій вклад в означення проблеми «євреї і український націоналізм» внесли Організація українських націоналістів, згодом – Фронт національної єдності й менш впливові організації типу Український національний козакий рух.

Саме ними застосовувалися ті методи боротьби з євреями, що досі обтяжують національну пам'ять останніх: психологічний тиск, залякування, підпали, т.зв. політичне насильство. Немає сумніву, що згодом – під час «остаточного вирішення єврейського питання» нацистами – такі дії, як і нагнітання суспільної атмосфери навколо єврейського питання загалом, далися взнаки і вплинули на ставлення частини українців до жертв у час Голокосту.

Українсько-російські стосунки в суспільно-політичній думці українського визвольного руху в роки Другої світової війни

Історія українського національно-визвольного руху має чимало білих плям. Це дозволяє діаметрально протилежно, а досить часто спотворено трактувати факти та події тих часів. Однією з дискусійних тем, яка однобоко висвітлювалась у радянській історіографії, було ставлення ОУН та УПА до неукраїнського населення – поляків, євреїв, росіян та ін. Суспільно-політична думка українського підпілля була представлена виключно як антинародна та антигуманна. Ця тенденція подекуди збереглася до сьогодні.

У націоналістичному русі Опору 1940–1950-х рр. в Україні визначальне положення посідав бандерівський рух. Визнаними в оунівських колах публіцистами того часу були Ярослав Старух, Ростислав Волошин, Йосип Позичанюк (Шахай), Яків Бусел, Іван Гриньох (Коваленко, Настасин), Василь Мудрий (Я. Борович), Мирослав Прокоп, Всеволод Рамзенко (Ярослав Богдан), Осип Дяків (Горновий), Петро Федун (Петро Полтава). Визначну роль відіграв також Дмитро Маївський, який як редактор офіційного органу ОУН журналу «Ідея і чин» пропагував справу ідеологічного ревізйонізму.

Підпільні публіцисти присвятили ряд спеціальних праць, в яких розглянули стратегічні й тактичні взаємини українського і російського народів, окремих політичних сил та особистостей. Щодо ставлення до росіян, то автори підпільних писань розглядали три ключові проблеми двосторонніх відносин: ставлення до російських імперіалістичних впливів і їх панування на українських землях; стосунки з російським імперіалізмом як політичною силою; ставлення до російського народу та до російської меншини в Україні. Проте у різних творах ці аспекти висвітлені по-різному.

Незважаючи на те, що аспект взаємин українського та російського народу породив багато проблемних питань, однак в основному вони зводились до одного: чи прирівнювати російський більшовицький та «білий» імперіалізм з волею та прагненнями більшості росіян.

У підпільній публіцистиці Радянський Союз трактувався як видозмінене за формою, але не за змістом, продовження Російської імперії. Домінувало судження, що це не «бастіон світової пролетарської революції», а імперська держава, яка використовує соціалістичні гасла для маскуваня своїх експансіоністських цілей. Ставлення ж до росіян як до народу

не було таким однозначним, як до СРСР. Погляди публіцистів тут розходилися.

Офіційна лінія, якої дотримувались крайові публіцисти, йшла в руслі офіційних документів ОУН.

Необхідно зауважити, що до 1943 р. у постановах, маніфестах, деклараціях Організації ніде не було чітко зазначено про ставлення та позицію власне до російського народу.

Найбільш виразно питання ставлення до російського народу проявляється в офіційні ОУН починаючи з 1943 р. У документах III конференції ОУН (квітень 1943 р.) та III Надзвичайного Великого Збору ОУН(б) (серпень 1943 р.) знайшли відображення зміни тактичних та програмових моментів діяльності організації. У нову програму було внесено низку постулатів соціально-економічного характеру, а також було змодифіковано ставлення до сусідніх держав і народів та до національних меншин в Україні.

Починаючи з 1944 р. такі публіцисти, як Петро Федун (Полтава), Осип Дяків (Горновий), Василь Галаса (Орлан), Всеволод Богдан (Рамзенко), Роман Шухевич, Ярослав Старух (Ярлан) та інші, почали роботу над уточненням й поглибленням оновленої політичної програми.

Ольга Каковкіна (Дніпропетровськ)

«Українське питання» в радянській пропаганді під час Великої Вітчизняної війни (за матеріалами часопису «Славяне»)

У контексті дослідження радянської пропаганди щодо України під час Великої Вітчизняної війни заслуговує на увагу часопис «Славяне», який став виразником однієї з головних ідей пропаганди 1941–1945 рр. – ідеї слов'янського єднання. Часопис був друкованим органом Всеслов'янського комітету (1941 р.) – об'єднання представників слов'янських народів – східнослов'янських народів СРСР (українців, росіян, білорусів), слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи (поляків, чехів, словаків, балканських слов'ян), які стали головним об'єктом пропаганди і діяльності комітету. Представником України та головою української секції став О. Корнійчук – провідник вітчизняного офіціозу, який власне і формував пропагандистську стратегію в українській темі на сторінках часопису.

Зважаючи на існування в СРСР потужної ідеологічної структури та

розпочаті Радінформбюро заходи, публікації у «Славянах» мають характер свідомо планованого за певною системою матеріалу, покликаного сформувати у читача певне бачення єднання слов'янських народів у боротьбі з нацизмом («Німеччина – головний ворог слов'янства») – одна з ключових тез антифашистської пропаганди).

Україна у системі пропагандистських заходів була, на наш погляд, найбільш складним об'єктом пропаганди з кількох причин: вона посідала головне стратегічне місце на театрі військових дій на Східному фронті; зазнала повної окупації нацистами, у політиці яких активно використовувались недоліки та прорахунки радянської влади щодо національних проблем в Україні та СРСР; драматичне приєднання Західної України напередодні німецького вторгнення та жорстка, непослідовна політика радянської влади щодо регіону загострили взаємини влади та місцевого населення; існували складні радянсько-польські та українсько-польські взаємини, із врахуванням історичної традиції і суперечностями 1920-30-х рр.; наявність значної української діаспори як вагомого чинника міжнародних відносин з початком війни. Необхідно також зазначити, що пропагандистську політику щодо України визначали і суб'єктивні чинники, як-от українські діячі, які активно впливали на впровадження сталінської ідеології, долучалися до кампаній «розвінчування ворогів» (М. Хрущов, О. Корнійчук).

Реалізація ідеї слов'янського єднання відбувалася через формування патріотичних настроїв серед слов'янських народів на прикладах «віковичної» боротьби слов'ян з різними ворогами, насамперед з німецькими «псами-рицарями», зверненням до національних героїв, подій, які були втіленням кращих чеснот народу. З одного боку, існувала об'єктивна необхідність використати національне патріотичне піднесення у боротьбі з ворогом, з іншого – відбувалася, фактично, спекуляція національними почуттями народів.

Провідну роль речників ідеї слов'янського єднання від України відігравали літератори – письменники та поети, – літературний та публіцистичний хист яких став у пригоді для пропагандистської роботи (М. Рильський, В. Сосюра, П. Панч). Українська історична наука, зокрема слов'янознавство, знекровлені за десятиріччя напередодні війни, були презентовані іменами К. Гусистого та М. Петровського, а вітчизняна наука загалом – О. Богомольцем та К. Воблим.

На прикладі «українського питання» в «Славянах» можна спостерігати еволюцію ідеологічних засад радянської пропаганди. Найбільш плідним для України виявилися 1942–1944 рр., коли національна тема була присутньою у кожному номері поряд з авторами-українцями. Із завершенням визволення України від нацистів, наявна зміна пропаган-

дистських пріоритетів влади, яка починає перейматися формуванням зовнішньополітичної доктрини щодо визволених СРСР територій Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії. З переходом радянського кордону, «українське питання» не втрачає драматизму внаслідок існування потужного та тривалого опору у Західній Україні, приєднанням Закарпаття (червень 1945 р.), намаганням влади «очистити» від залишків нацистського впливу окуповані території.

Особливістю подання матеріалу про слов'янську єдність стає постійне декларування тези про провідну роль російського народу в історії слов'янства і його боротьбі з ворогами, насамперед з фашистською Німеччиною. За «великим російським народом» затверджується статус «старшого брата» українців та білорусів.

Фелікс Левітас (Київ)

Нацистська пропаганда в роки Другої світової війни

У роки Другої світової війни гітлерівська пропаганда здійснила масовий ідеологічний тиск на населення окупованих територій. Антисемітизм став ідеологічною парадигмою для нацистських спецслужб. Кіноматеріали, газети, листівки, плакати закликали місцеве населення бути радикальним у вирішенні єврейського питання. Кіноагітки «Євреї та НКВС», «Сталін та євреї» постійно демонструвались у кінотеатрах. На сценах театрів захоплених нацистами міст України йшли спектаклі відверто юдофобського і підбурливого проти євреїв змісту. Гебельсівська пропаганда закликала: «Українець – стережись жида!», «Жидам не місце серед нас!», «Геть жидів!» та ін.

Нацистські пропагандистські джерела повідомляли про зв'язок західних керманічів Ф. Рузвельта та У. Черчилля зі світовим єврейством, «про єврейське оточення Й. Сталіна, про єврейське засилля в СРСР» та ін.

Єврейство по черзі отожднювалось чи з буржуазією, чи то з комунізмом.

Разом з гітлерівцями у погромній агітації брали участь і колаборантські видання. Ось який фольклор демонструвала пропагандистська газета «Українське Полісся»:

Прийшли німці! Прийшли друзі,
А для нас пора нова,

А катюзі по заслугі –
Геть всесвітня жидова!

Київська газета «Нове українське слово» у 700 номерах помістила 576 юдофобських матеріалів.

Не відставали профашистські видання і на інших окупованих територіях. Серед прикладів зразки «Нової російської літератури» та її автор О. Сіверський (вірш «Адольф Гітлер»):

В складках губ, в его лучистом взоре
Непреклонность, воля и борьба.
Знает он, что значит жизни горе,
Подневолье бедного раба.
Он прошел через года лишений,
Он познал и горе и нужду,
Коммунизма жуткое похмелье,
Подчиненье подлому жиду.
И борьбой великой, неустанной
Своему народу Гитлер дал
Радость жизни, бодрый труд желанный
И свободу он завоевал.

Чимало прозаїчних матеріалів колаборантських видань розкручували антисемітську тематику. Чим гірше були справи у нацистів на фронтах, тим більше звинувачувалось «світове єврейство». В одному із матеріалів, що розповсюджувався на Смоленщині наприкінці 1942 р., говорилося про страхіття, які творять євреї. Автор одного опусу наводив приклад, як група німецьких солдат попала в полон до більшовиків, а комісар-жид Железін наказав приготувати йому печеню з цибулею і статевими органами полонених.

Якщо 1941–1942 рр. нацисти з літаків розкидали листівки до бійців і командирів Червоної армії із закликами переходити на їх бік і знищувати жидів і комісарів, то 1944–1945 рр. серед німців активно розповсюджувались матеріали про «жидівську помсту», наводились статті І. Еренбурга «Вбий німця» та чисельні факти про вбивства і зґвалтування німецьких жінок. Навіть 1945 р. нацистські спецслужби вели активну антисемітську пропаганду серед військовослужбовців Червоної армії.

Ідеологічний і національний чинники в перейменуванні вулиць міст України в період нацистської окупації (1941–1944) на прикладі м. Києва

Кожна влада, яка утверджувалася на українських теренах, особливо в минулому столітті, приносила із собою зміну назв вулиць і площ населених пунктів, що особливо яскраво відобразилося у топонімії великих міст.

В основі цих перейменувань лежали два чинники – ідеологічний та національний. Залежно від влади, один з цих двох чинників міг переважаєти. Для нацистської окупаційної влади, втім, як і для радянської, на першому місці стояв ідеологічний чинник, якому, проте, не вдалося повністю витіснити національний.

Завдання. Визначити на прикладі топонімічних змін у Києві, які відбулися під час панування німців у місті в 1941–1943 рр., наскільки сильним був національний чинник у перейменуванні вулиць і площ у період нацистської окупації України, участь німецької військової та цивільної влади у цих перейменуваннях, час та особливості перейменувань топонімічних назв та їхній вплив на післявоєнну топонімію населених пунктів України.

Військова влада німецьких окупантів, яка діяла у місті дуже короткий час – з вересня до листопада 1941 р., перейменуваннями вулиць у місті не займалася. На цьому етапі ініціатива повністю належала місцевій адміністрації – Київській міській управі. Причому перейменування у вигляді повернення старих назв розпочалося знизу – з райуправ, а надання нових українських назв – згори, тобто з ініціативи Міської управи.

З утвердженням у Києві німецької цивільної влади перейменування вулиць повністю перейшло до її компетенції. Точкою відліку для неї став довоєнний стан найменувань вулиць і площ Києва, а не стан на грудень 1941 р., підготовлений Міською управою, яка встигла повернути частині вулиць колишні назви і дати нові українські.

Перейменування, які здійснювала німецька цивільна влада, стосувалися насамперед зміни місцевих назв на німецькі. Ці зміни торкнулися, головним чином, вулиць Печерська, адміністративного центру при німцях. На другому місці було повернення колишніх назв, яке до кінця 1942 р. було досить млявим, і надання нових українських найменувань. Останнє слід було розцінювати «великою ласкою» з боку окупаційної влади, оскільки тільки дві вулиці з дозволу німецької цивільної адміністрації було названо у Києві на честь українських діячів культури. У цілому на 1943 р. в топонімії Києва склалася тенденція надання німецьких назв (усього

15 вулиць), яке вже вийшло за рамки Печерська як адміністративного центру, і повернення колишніх найменувань. Національні ініціативи у справі перейменувань вулиць і площ стримувалися.

Серед вулиць, які отримали німецькі назви, переважали вулиці, названі на честь нацистських героїв – д-ра Тодта, Горста Весселя, Ріттера фон Шоберта, та історичних постатей Німеччини, як-от Бісмарка, Айхгорна, чийі імена активно експлуатувала нацистська пропаганда. Як це схоже на радянську тоталітарну систему, яка вулиці та площі Києва перетворила на пантеон своїх «святих». Це – зайвий доказ давно відомої істини: методи тоталітарних систем при відмінності ідеологій не відрізняються.

Після визволення міста від німецьких окупантів усі перейменування того часу було скасовано. Проте, як це не парадоксально звучить, німецька окупація Києва, яка спричинила значну зміну назв вулиць і площ міста, привела до повернення деяким вулицям старих історичних назв не лише на короткий час німецького панування, а й до сьогоднішнього дня включно. Це – не заслуга окупантів, а лише збіг обставин, коли на історичному зламі багато чого губиться або випадає з поля зору. Так, офіційно з 1944 р. (правильно було б говорити з 1941 р.) Андріївський узвіз перестав бути узвозом Лівера, вул. Володимирська – Короленка, вул. Велика Житомирська – Горвіца, вул. Московська – Арсенальною, а вул. Дорогожицька лише з 1957 р. знову стала Мельникова.

Дмитро Тесленко (Дніпропетровськ)

Археологія на службі пропаганди (діяльність науково-дослідних установ Третього райху на окупованій Дніпропетровщині)

Історико-культурна, й у тому числі археологічна спадщина України, у період окупації опинилася в полі інтересів кількох спеціалізованих установ Третього райху, насамперед науково-дослідного товариства «Das Ahnenerbe» («Спадщина пращурів») та «Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete» (Оперативного штабу райхслайтера Розенберґа для окупованих територій, далі – ERR). Останній мав виняткове право збору, обробки, класифікації архівних матеріалів та культурного майна у найширшому розумінні, визначення їх подальшої долі та можливостей використання у роботі вищих шкіл Райху та ідеологічній боротьбі з ворогами націонал-соціалізму.

Перед співробітниками зондерштабу прадавньої історії ERR (Sonderstab Vorgeschichte, далі – SV) у Дніпропетровську, зокрема д-ром В. Модріяном, навесні 1942 р. було поставлене завдання привести до ладу історико-художній музей і терміново підготувати експозицію. Останню було відкрито 12 грудня 1942 р. винятково для німців з метою демонстрації військовослужбовцям Вермахту «зрізу ранньої історії зайнятого східного простору». Археологічні дослідження не входили до першочергових завдань ERR. Але з огляду на «важливість з точки зору ідеологічної боротьби», у червні 1943 р. співробітники SV ERR д-р Хюлле та д-р Модріян розпочинають розкопки «готського» могильника поблизу с. Новоолександрівка у Дніпровському Надпоріжжі.

Про доцільність археологічного вивчення «готської» спадщини Надпоріжжя неодноразово доповідав райхсфюреру СС Г. Гімлеру генерал-комісар округу Дніпропетровськ бригадефюрер СС К. Зельцнер. У березні 1942 р. його лист було переадресовано до науково-дослідного товариства СС «Ahnenerbe», де спочатку вирішили не вживати ніяких заходів, аби не наражатися на неприємності з ERR. Але наприкінці 1942 р. Дніпропетровськ з метою налагодження зв'язку з SV ERR відвідав співробітник «Ahnenerbe» д-р К. Керстен. Наприкінці травня 1943 р. дві експедиції «Ahnenerbe» розпочинають дослідження курганів та розвідки уздовж Дніпра. Окрім «готських», їх цікавили і пункти з шнуровою керамікою – індикатором індоєвропейської давнини.

Стосунки між СС та Міністерством окупованих східних територій ніколи не були конструктивними, тому вистачило незначного приводу для поновлення між цими установами конфронтації і загострення конкуренції. Суперечки спричинили дії ростовського професора М. Міллера – знавця надпорізької старовини, який співпрацював з обома організаціями і відверто некоректно повівся з SV ERR.

Конфлікт у Дніпропетровську вийшов далеко за межі регіону і спричинив протистояння між А. Розенбергом та В. Зіверсом на рівні керівництва Райху. За підтримкою обидва функціонери звернулися до обергруппенфюрера СС Г. Бергера, тоді як А. Розенберг потурбувався залучити на свій бік ще й М. Бормана. Якщо райхсміністр східних територій намагався зберегти за своєю установою виняткові повноваження у культурній галузі на окупованих землях, надані наказом фюрера від 1 березня 1942 р., то райхсфюрер СС та «Ahnenerbe» намагалися на берегах Дніпра створити прецедент для усунення від археологічних досліджень ERR. Можна погодитися з німецькими фахівцями, що за потужної підтримки генерал-комісаріату у Дніпропетровську «Ahnenerbe» зайняло принципово сильнішу позицію і СС у цьому протистоянні здобуло перемогу, але конфлікт

вичерпався сам собою через події на фронті, через що останні служби у жовтні 1943 р. залишили Дніпропетровськ.

Ще однією зі звитяг СС у боротьбі зі Східним міністерством називають перехід до «Ahnenerbe» відомого ученого (М. Міллера), у науковому потенціалі якого був конче зацікавлений проф. Г. Янкун. Тепер він міг використати результати розкопок полів поховань на Сході, не полишаючи власних досліджень і не переймаючись звинуваченнями в ідеологічній зумовленості результатів. На думку фахівців, Г. Гімлером в «Ahnenerbe» були створені робочі умови для висланих науковців, від яких не вимагалось термінового світоглядно-політичного визнання політики СС, чим ця установа вигідно відрізнялася від відомства Розенберга.

Цілком очевидно, що першочерговим завданням як польових археологічних досліджень, так і наукової діяльності у галузі праісторії представники обох організацій Райху вважали обґрунтування «історичної місії» нацистів на Сході. Попри жорстку конкуренцію між собою і на відміну від інших регіонів України, у Дніпропетровську їм здебільшого удалося реалізувати поставлені завдання. Однак пропагандистські звитяги уже не могли запобігти неминучому краху Третього райху.

Людмила Рожкова (Суми)

Антисемітська пропаганда на сторінках підкупаційної преси Сумщини (1941–1943)

Вже через тиждень після захоплення Сум у жовтні 1941 р. вийшла газета «Сумський вісник» – орган міської управи. Незабаром з'явилися «Відродження» (Ромни), «Визволення» (Конотоп), «Лебединський вісник», «Голос Охтирщини», «Путивлянин», «Новий час» (Шостка). Усі газети, окрім «Путивлянина», друкувалися українською мовою. Одночасно з інформаційною преса виконувала й пропагандистську функцію. Нищівна критика більшовицької ідеології та політики радянської влади на сторінках газети поєднувалася з популяризацією основних положень нацистської теорії.

Чи не найголовнішу увагу у пресі було приділено нагнітання істерії «жидобільшовизму», а по суті – відвертому антисемітизму. У такий спосіб окупаційна адміністрація намагалася не лише сформувати відповідну громадську думку про євреїв, а й чинила морально-психологічний тиск на населення, готуючи його до «остаточного вирішення єврейського питання».

Про наміри нацистів щодо євреїв свідчив наказ за підписом коменданта міста, вміщений в одному з перших номерів газети «Сумський вісник», який зобов'язував усіх євреїв «...протягом 24-х годин зареєструватись у приміщенні міліції, носити на грудях жовту шестикутню зірку із зазначенням свого імені». Невиконання цього розпорядження загрожувало людям «найтяжчою карою».

Вже після того, як у Ромнах, Шостці, Конотопі були здійснені масові розстріли євреїв, сумнозвісний наказ знову з'явився на сторінках «Вісника», а згодом обмеження щодо євреїв у газеті були визначені як «вимога народної, національної і соціальної гігієни».

Преса замовчувала винищувальні акції окупаційних властей, але про їх масштаби можна судити, аналізуючи матеріали опублікованого у місцевій газеті перепису населення Конотопа, здійсненого у серпні 1942 р. відділом міської управи. За його даними, у Конотопі проживали представники 27 національностей, всього 26 195 осіб, серед яких 24 289 українців, 1544 росіянина, 117 білорусів, 38 німців, 123 представники інших народів. Чи були серед цих «інших» євреї з кількатисячної громади довоєнного Конотопа, не відомо, проте виявлення єврейських сімей та антисемітська пропаганда у пресі продовжувались і в наступний період.

Для нагнітання антисемітських настроїв публікувались матеріали певної тематики. По-перше, самі назви статей: «Що таке масонство?», «Як жиди заселили Європу», «Останнє кочування», «Арієць і жид» та інші – мали на меті утвердити в масовій свідомості міфи про зверхність арійської раси, готовність німецької нації до «останнього бою між юдейством та християнством», «неповноцінність» окремих народів.

По-друге, нацистська пропаганда використовувала непростий у минулому перебіг українсько-єврейських стосунків. Ряд публікацій тиражував образ хитрого, підступного, жадібного єврея – «найзапеклішого ворога українця». Тенденційний характер носили матеріали, присвячені творчості Т. Шевченка, зокрема, поеми «Гайдамаки». Висвітлюючи мотиви соціальної і національної помсти, жорстокого протистояння між українцями, з одного боку, та поляками і євреями, з іншого, автори газетних публікацій поза контекстом залишали заклики поета до єдності та братерства народів на основі загальнолюдських ідеалів.

По-третє, у пресі широко розігрувалася «козирна карта» участі євреїв у здійсненні жовтневого більшовицького перевороту, становленні сталінського режиму та розгортанні репресій. Причини масових порушень прав людини у СРСР, Голодомору 1932–1933 рр., нищення української культури нацистська пропаганда беззастережно переводила з політичних у площину

суто етнічних. Звісно, замовчувались численні факти політичних репресій проти євреїв, інших представників національних меншин.

Нарешті, закріпленню негативних стереотипів щодо євреїв слугували й численні анекдоти, карикатури та шаржі.

Отже, вивчення матеріалів підкупаційної преси Сумщини дає змогу скласти уявлення про масштаби, методи та форми антисемітської пропаганди нацистів, розрахованої в основному на українське населення. На питання про те, чи була ефективною ця пропаганда, чи значний вплив вона справляла на суспільну свідомість, українські історики дають негативну відповідь. Відомі численні випадки допомоги та порятунку євреїв, зокрема, й на Сумщині.

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Микола Михайлуца (Одеса)

Християнство, українство та єврейство в Трансністрії (1941–1944)

Ретроспектива румунської окупаційної політики в Трансністрії протягом 1941–1944 рр. була б не до кінця зрозумілою без окреслення національно-релігійних ознак сутності та особливостей румунського християнства, а саме без визначення мети політики Й. Антонеску і патріархії Румунії на підконтрольних українських землях щодо українського та єврейського населення.

Режим Антонеску (а сам режим визнавав себе християнським) накладав відбиток на всю організацію релігійного життя в новоутвореному губернаторстві. Проте значною мірою політика союзника Німеччини у релігійній сфері характеризувалася конкретними церковно-регламентуючими протиріччями і перекосами. З одного боку, констатуючи, що «населення між Дністром і Південним Бугом було спаплюжене більшовицьким безбожництвом і позбавлене християнської віри», Антонеску в перші дні воєнної кампанії проти СРСР наголошував на повторному відкритті православних церков у захоплених землях. А декретом від 19 серпня 1941 р. священники зобов'язувалися «навертати до християнства народи Трансністрії». Патріархія румунська також не залишалася осторонь планів кондуктора. Заздалегідь, ще до остаточного захоплення територій і визначення кордонів, патріарх Никодим зустрічався з Антонеску з приводу узгодження питань «рехристиянізації теренів за Дністром».

З іншого ж боку, війна проти СРСР розглядалась як «жорстока боротьба між християнством і більшовицьким язичництвом, між добром і злом, між Ісусом Христом і сатаною» тощо. У директивах для фронту 5 вересня 1941 р. Й. Антонеску підкреслював: «необхідно, щоби усі розуміли, що це не є битва зі слов'янами...». Тоді у продовження фрази генерала-

кондукатора напрошується основне питання: «А з ким і проти кого?», тобто питання про причини війни. Точну відповідь дає зарубіжний історик (мешкає в Ізраїлі) Ж. Анчел, називаючи головну причину – «румунська юдофобія». Дослідник має на увазі, що військово-політична ідеологія режиму Антонеску, яка була сформована під впливом нацистської расової нетерпимості, ґрунтувалася на тому, що ніби «слов'яни стали жертвами євреїв, які православних слов'ян кидали на війну проти румунської християнської армії». А звідси й екзархат Румунської православної церкви, певною мірою слугуючи диктатурі Антонеску, відповідно вибудовував свою стратегію щодо православних українців у захоплених землях, як, власне, і здійснював досить неоднозначну політику щодо єврейського населення, яке сотнями тисяч гинуло від рук християн-румунів...

Проблема дослідження взаємовідносин румунської церкви і єврейства в Трансністрії, на нашу думку, досить серйозна, болюча і потребує окремого поглибленого вивчення у вигляді фундаментальної праці. Хоча, з огляду на позитивні зміни, вже дещо маємо в історіографічному доробку останнього десятиріччя. Перш за все, серед українських дослідників виділимо праці А. Круглова, Ф. Винокурової, Л. Сушона, Н. Терефери, В. Щетнікова та ін.

Змінюється останнім часом і румунська історіографія. Нещодавно з'явилися цікаві дослідження, які проливають світло на замовчувані раніше самими румунами гострі кути протистояння між румунським православ'ям та єврейським населенням задністрянських земель. Варто лише назвати основні аспекти проблеми Другої світової війни, які висвітлюють професор факультету Теології і Ортодоксії імені Патріарха Юстиніана в Бухарестському університеті А. Ґабор і А.Н. Петку в спільній статті «Православна церква і євреї в часи Антонеску». Дискусія розгортається в традиційному колі проблем: «Румунська православна церква і єврейське питання» і «Румунська католицька церква і проблеми єврейства».

Соціопубліцистичний аналіз церковного життя, приклади та посилення на спогади безпосередніх учасників подій Другої світової війни про виживання євреїв і українців у Трансністрії знаходимо у працях відомого історика і журналіста А. Даліна. Кілька років тому (1998 р.) під егідою Центра румунських досліджень (Яси–Оксфорд–Портленд) з'явилася реанімована і переосмислена часом його праця, що побачила світ ще 1957 р.: «Одеса, 1941–1944: Соціологічні дослідження радянської території, що була під іноземним правлінням».

Однак ці безперечно цікаві і потрібні публікації розглядають переважно наслідки нацистського окупаційного режиму, моральні та людські втрати єврейського народу і, на жаль, обходять етнорелігійні аспекти проблеми.

«Наший» священник: греко-католицьке та римо-католицьке духовенство через призму українсько-польських відносин (1941–1944)

Трактування Церкви насамперед як спільноти віруючих, а також специфіка галицького регіону, де межі етнічних груп відповідали конфесійному розподілу, переносить дослідження взаємин між греко-католиками та римо-католиками в площину міжнаціональних відносин. Таке поєднання відіграло важливу роль у процесі формування національної свідомості українців та поляків, постійно спонукало їх до пошуку оптимальної моделі міжетнічного та міжконфесійного співіснування.

На початок німецької окупації регіону Греко-католицька та Римо-католицька церкви вже мали значний досвід співпраці, зокрема, супроти антирелігійної політики радянської влади, й низку взаємних звинувачень, коріння яких сягали ще у довоєнні роки. Ці попередні «здобутки» корегувалися кожною наступною подією воєнної доби. Так, скориставшись зміною ситуації 1941 р., митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький звернувся до духовенства із закликом узяти в свої руки ініціативу з організації місцевих органів управління: призначити війтів, керівників поліції тощо. Попри найкращі сподівання ієрарха, звернення від 10 липня 1941 р. стало причиною низки суперечок між членами ОУН та українськими священниками на місцях. Крім того, на протидію не санкціонованим владою сільським та містечковим управам під егідою ОУН, німецьке командування дозволило представникам польського населення «організувати місцеву державну адміністрацію до міліції включно», до якої переважно входили представники польської інтелігенції, зокрема духовенство. Діяльність обох управ була паралізована перебуванням німецьких та угорських військ у регіоні, однак їх наявність вносила напруження у відносини між українським та польським населенням у парафіях.

Після встановлення окупаційної адміністрації замість ліквідованих органів українського та польського місцевого самоврядування владою було дозволено організувати в регіоні сітку представництв Українського Центрального Комітету (УЦК). Для поширення свого впливу керівництво УЦК прагнуло залучити до діяльності в повітових делегатурах греко-католицьке духовенство. За підтримки архієреїв українські священники очолили 29 із 68 районних та повітових делегатур. Німецька влада часто використовувала українські місцеві управи для впровадження окупаційної політики не лише серед українців, а й інших етнічних груп краю, що

призвело до ототожнення в польському середовищі всіх найгірших проявів окупації з українською владою. Питання контингенту, громадських робіт найчастіше згадується як причина неприязні серед духовенства.

Між священиками різних обрядів, які проживали в одній місцевості, час від часу виникали суперечки стосовно меж їх впливу на населення. За таких умов траплялися випадки особистої помсти: представники духовенства створювали нестерпні умови проживання для свого колеги, доносили в поліцію про так зване невиконання розпоряджень влади або повідомляли підпілля про вигадані прояви шовінізму. Правдивість двосторонніх звинувачень встановити важко, оскільки представники поліції, зважаючи на величезний авторитет священиків серед своїх вірних, за підозрою у вбивстві поляка насамперед арештовували місцевого українського священика, а за українця – відповідно польського ксьондза. Аналіз найбільш вірогідних випадків взаємної ненависті духовенства свідчить про перевагу особистих мотивів над національними.

Водночас документи переповнені інформацією про спроби душпастирів попередити загострення відносин між своїми парафіянами. Вони проводили виховні бесіди, організовували спільні релігійні свята, закликали до братерства тощо. Греко-католицькі та римо-католицькі священики переховували своїх знайомих парохів у себе на плебаніях, неодноразово рятували парафіян у хвилини загрози незалежно від їхньої національної приналежності. Ці приклади найбільш реально відображають особисті погляди духовенства, адже вони не відповідали жодним політичним інтересам.

Аналіз різних моделей поведінки рядових священиків, тогочасної національної та релігійної ситуації засвідчив наявність постійного контролю за духовенством з боку всіх політичних сил, представлених у регіоні. За таких обставин важко відмежувати вчинки душпастирів за власними переконаннями від тих, що здійснювалися під жорстким тиском. Крім того, всупереч поширеним міфам радянської історіографії, кількість конкретних прикладів антагонізму між греко-католицьким та римо-католицьким духовенством була незначна.

Дмитро Титаренко (Донецьк)

До питання про взаємини органів військової адміністрації та церкви в Україні під час нацистської окупації

Розробляючи та здійснюючи на окупованій території України комплекс заходів, спрямованих на утвердження окупаційного режиму, певну

увагу нацисти приділили і церкві як вагомому фактору громадського життя. Про особливості ставлення до релігійних інституцій в зоні військової адміністрації певною мірою свідчать матеріали, що зберігаються у фондах РН 22 (Начальники тилових районів груп армій) та РН 23 (Коменданти тилових районів армій) Федерального військового архіву Німеччини.

По відношенню до церкви на окупованій території Вермахт, органи військової адміністрації мусили керуватися вказівками «Поводження військ у релігійних питаннях по відношенню до місцевого населення». Вони передбачали такі ключові положення, яких мусили дотримуватися війська: не підтримувати і не забороняти релігійну діяльність цивільного населення, триматися осторонь цих заходів; військовим священикам не здійснювати ніяких кроків і не проводити релігійну пропаганду, спрямовану на місцеве населення; не допускати і не залучати священнослужителів з Райху або інших країн до окупованих районів; не проводити богослужінь для Вермахту в колишніх церквах; дозволити місцевому населенню відкрити церкви, закриті радянською владою.

Досить лояльна політика органів військової адміністрації щодо церкви мала на меті створити досить сприятливий психологічний клімат на окупованій території, мінімізувати загрозу Вермахту з боку місцевого населення, пропагувати образ німецької армії як «визволительки від жи́до-бі́льшовицького ярма». Наслідки реалізації цих цілей окупаційними властями дозволяють розглядати період окупації певною мірою як час своєрідного розквіту релігійного життя.

В ряді випадків органи військового управління на місцях – польові та гарнізонні комендатури – проявляли зацікавленість справами церкви і навіть таким її аспектом, як матеріальне утримання. Виходячи з необхідності уникнення будь-яких релігійних конфліктів, керівникам місцевих органів самоврядування у зоні військової адміністрації заборонялося очолювати релігійні громади, рекомендувалося при здійсненні своїх службових повноважень триматися осторонь релігійних справ і не підтримувати жодну з церков, причому це стосувалося не лише ворогуючих між собою православних конфесій, а й інших релігійних напрямків.

Конфлікти між представниками різних конфесій окупаційними властями сприймалися як негативне явище, що вимагало втручання. У той же час керівництво центральних органів військового управління настійливо вимагало від органів військової адміністрації на місцях втручатися лише в тому разі, коли «...завдається шкоди німецьким інтересам внаслідок політичної діяльності священиків або якщо свари різних церковних напрямків загрожують громадському порядку».

З метою запобігання такого роду випадків діяльність церков контролювалася за допомогою довірених осіб, які, вочевидь, належали і до числа парафіян, і до числа священників. Подекуди церква і церковні діячі за ініціативою окупаційних властей залучалися і до проведення пропагандистських акцій, що мали на меті полегшити реалізацію окупаційної політики на місцях.

Незважаючи на приписи вищих інстанцій, органи військового управління на місцях все ж таки намагалися надати процесові релігійного відродження регульованого характеру. Це зумовлювалося, у першу чергу, власним баченням потенційної загрози і користі в місцевих умовах, своїм розумінням основоположного принципу на окупованій території – «поділяй та володарюй».

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ СТОСУНКИ І НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Олександр Лисенко (Київ)

Співвідношення національного й соціального в українсько-російських відносинах періоду Другої світової війни

З'ясовуючи алгоритм становлення російської політичної нації, Р. Шпорлюк звертає увагу на парадокс: «надекспансіонізм» російської та радянської імперій посилював відчуження росіян від «своєї» держави. Росіянам було «важко уваяти собі політичну структуру, відокремлену від імперської». У зв'язку з цим деякі вчені вважають, що на рівні селянства процес національної самоідентифікації відбувався швидшими темпами у українців, аніж у росіян.

Однак більшовицький експеримент напрочуд швидко «вирівняв» ситуацію. В УРСР більшість українофонів лише вважалися українцями (за походженням, мовою, залишками національних традицій). Те ж саме можна сказати і про більшість російськомовного населення республіки. Аби стати повноцінними носіями національних рис, їм бракувало етнічної самоідентифікації та солідарності, волі до цілеспрямованих, консолідованих дій. Іншими словами, для цього вони мали бажати бути (!) українцями чи росіянами, що можна було спостерігати лише у поодиноких громадян підрадянської України. Період тоталітаризму виявився «питомим середовищем» малоросійства, причому у ще потворніших формах, ніж це було до революції.

Зовсім з іншою ситуацією більшовики зіткнулись у Західній Україні у 1939–1940 рр., де їх політика вже невдовзі після приходу підштовхнула широкі верстви місцевого громадянства до антикомуністичних позицій. Втім, вони рідко переростали в антиросійські (точніше – люди добре розрізняли російські імперські мотиви в політиці Кремля і російський народ).

Тим часом «Кремлівські мрійники» вдалися до реалізації проекту нової ієрархії радянських народів, на вершину якої передбачливо вивели російський народ за «старшого брата». Показово, що нову політику (а не національну ідентичність) творили не росіяни (точніше – не тільки вони), а грузини, українці, євреї, білоруси та ін. При цьому домінуючими виступали ідеологічні та соціально-економічні аспекти. Національний же компонент був радше тактичним інструментарієм для реалізації стратегічних задумів.

Якщо навіть такі непопулярні кроки радянської адміністрації, як ліквідація політичних і громадських організацій, утиски церкви, ліквідація приватної власності, колективізація, а згодом і репресії, у пересічних мешканців регіону не асоціювалися з росіянами, то у тих, хто був zaangażований у самостійницький рух під егідою ОУН, вони набували національного звучання. У публікаціях 1930-х років головним супротивником розв'язання «українського питання» визнавався «російський імперіалізм». При цьому окреслювався вододіл між більшовицьким каталізатором і російським народом.

Українсько-російські взаємини дебатувалися під час підготовки II Великого збору ОУН (Бандери), який відбувся у квітні 1941 р. «Московські большевики не тільки приносять шкоду поневоленим народам, а й самому народу московському, бо посвячують його в жертву богові своєї доктрини», – наголошував І. Мітринга.

Аби віднайти нові засоби мобілізації суспільства на боротьбу з агресорами, Сталін вдався до педалювання радянського патріотизму, який дуже швидко набув виразно російського забарвлення.

Водночас здійснюються кроки в напрямі формування української моделі радянського націонал-патріотизму, що мали на меті знівелювати вплив українського націоналізму.

Однак реалії воєнної доби підштовхнули ОУН до перегляду найбільш одіозних ідеологічних формул та ксенофобії. Теоретики Організації висували положення про спільну боротьбу проти сталінської тиранії всіх поневолених народів (у тому числі й російського), яке знайшло відображення в документах III Надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.).

Прагнення керівництва українського визвольного руху до створення фронту боротьби поневолених народів проти сталінської тиранії спробували використати лідери Комітету визволення народів Росії. Але консультації А. Власова і його оточення зі С. Бандерою виявилися безрезультатними через принципову позицію останнього.

Соціальний вимір українсько-російських стосунків на рівні компактних груп спільного проживання простежується досить слабо. Супер-

ництво громадських об'єднань культурно-освітнього, релігійного і добродійного спрямування у східних та південних областях України мало несистемний характер і зумовлювалося ситуаційними мотивами.

До одного із загальних чинників, які визначали тертя, можна віднести мовну політику займанців. Запропонувавши в Україні за офіційні німецьку та українську мови, окупанти надавали такий статус і російській у російськомовних анклавах, але за умови обов'язкового вивчення і застосування української.

В цілому співвідношення між національним і соціальним чинником у роки війни в стосунках українців з росіянами склалося на користь першого. Але таким воно було на рівні ідейно-політичного, суспільного життя. Щоденна ж стратегія виживання розмивала етнічні й мовні перегородки й об'єднувала пересічних мешканців України, для яких нагальні життєві потреби залишались пріоритетними.

Петро Долганов (Рівне)

Міжнаціональні антагонізми у передчасі війни: роль економічного націоналізму

Невирішеність українського національного питання після революції 1917–1920 рр., входження західноукраїнських земель до складу Польщі актуалізували завдання продовження національно-визвольного руху українців у мирних умовах. Бачення українською політичною елітою різних шляхів практичного втілення національного ідеалу призводить до диверсифікації проявів українського націоналізму. Одним із засобів боротьби за незалежність стала політика економічного самопосилення нації, що проявилася в ініціюванні руху за соціальну емансипацію українців (зміну виду трудової діяльності з аграрного на торгово-промисловий, інтегрування до міст тощо). Ці ініціативи автохтонів західноукраїнських земель, що супроводжувалися намаганням витіснити інонаціональне населення з тої соціальної ніші, яку воно займало (насамперед поляків та євреїв), трактується сучасною історичною наукою економічним націоналізмом. Останній не був унікальним явищем, винайденим в українському середовищі. Ряд недержавних народів Центрально-Східної Європи використовували його як засіб визволення ще з другої половини XIX ст. Тому генезис економічного націоналізму в українському випадку був зумовлений значним впливом європейських тенденцій. Постає питання: чому відповідне явище

стало частиною української національної ідеї аж після Першої світової війни, тоді як в Європі воно зароджується значно раніше?

По-перше, далася взнаки активізація економічного націоналізму в політиці ряду європейських держав у міжвоєнний період, що вже не могла бути не поміченою українцями. Це було наслідком утворення ряду нових національних держав, які стали на шлях протегування економічних інтересів власних націй на шкоду національним меншинам. Каналізація економічного націоналізму в міждержавних взаєминах відбувається на початку 1930-х рр. У такій формі він виступає засобом подолання наймасштабнішої в історії ринку економічної кризи.

По-друге, процес індустріалізації ряду держав у світі загрожував українській селянській нації катастрофічним відставанням у розвитку та перетворенням на безнадійну периферію. Тому економічна модернізація в Європі спонукає зміни в українській національній ідеї, акцентуючи її увагу на сфері економічних інтересів нації.

І по-третє, на початку 1920-х рр. перед політичною елітою українців постало закономірне питання: чому естонці, латиші, чехи, поляки змогли відстояти своє право на національну державу, а українці її втратили. Аналіз національно-визвольних рухів цих націй приводить до висновку щодо усвідомлення ними того, що лише соціальна емансипація нації, реалізована шляхом економічного націоналізму, дасть змогу здобути і відстояти власну державу.

Ініціюючи економічний націоналізм, українці посилено вивчають відповідний досвід інших націй, пристосовуючи його до власних реалій. Зокрема, рух за інтеграцію до міст значною мірою був запозичений у чеської та ірландської націй. Дотримуючись ідеї економічного націоналізму, вони змогли здійснити зміну національного складу міст та створити власний середній клас. Це значно посилило визвольні змагання цих націй, і в міжвоєнний період їх мрія про національну державу вже була реалізована. Також активно використовувався досвід поляків, латишів, естонців, фінів, які до початку революційних подій 1917–1918 рр. володіли національною більшістю у містах, що значною мірою дозволило їм відстояти створені в умовах революції національні держави.

Активне використання кооперативного руху в національних інтересах українці запозичили у чеської, данської та польської націй.

Українські купці і промисловці, поширюючи гасло «свій до свого», використовували аналогічний досвід польських купців Познані другої половини XIX – початку XX ст. Вони також часто озиралися на національні процеси в середовищі угорських купців і ремісників, яким національна професійна самоорганізація і співпраця на засадах національної самодисципліни допомогли поставити угорську націю на міцний економічний ґрунт.

Економічний націоналізм українців, незважаючи на силові прояви, став одним із мирних засобів боротьби за реалізацію національного ідеалу. Він функціонував у руслі аналогічних процесів у середовищі європейських націй, проте, зважаючи на швидкоплинність сприятливих політичних умов для розвитку, він не мав таких ефективних результатів, як у чеському, угорському, польському випадках.

Ілона Башняніна (Київ)

До історії питання етнонаціональних відносин у Криму 1920–1940-х рр.

Проведений аналіз вітчизняної історіографії з національного питання і практики його вирішення в Криму, дозволяє нам дійти висновку, що праці 1920–1930-х рр. з цієї проблематики в цілому науковими не були, а ставили в основному агітаційно-пропагандистські цілі. У працях 1940–1970-х рр. питання національної політики описувалося мимохідь, поверхово, розглядаючи національне питання з класових позицій. Усі автори історичних праць, що виходили друком до середини 1980-х рр. з цього питання керувалися марксистсько-ленінською методологією в національному питанні. А із середини 1980-х рр. з'являються принципово нові публікації, у тому числі і з історії Криму. Але публікації останніх 15 років аналізували та узагальнювали лише окремі питання етнонаціональної проблематики і лише в рамках 1920-х рр.

На початку 1920-х років на території Криму проживали росіяни, татари, німці, греки, болгар, караїми, євреї, українці – представники 70 націй і народностей, причому майже половину населення за чисельністю склали росіяни.

1921 р. у складі Радянської Росії була утворена Кримська АРСР. 10 листопада 1921 р. відбувся 1-й Всекримський установчий з'їзд рад, на якому було прийнято Конституцію, яка передбачала «рівність та вільний розвиток усіх національностей Криму», державними мовами закріплювались російська і татарська. Деякі представники татарської інтелігенції сподівалися, що нова комуністична влада визнає їх «корінним народом Криму» і дозволить сформувати національну республіку в Криму.

Масові репресії, що розгорнули на півострові радянські каральні органи, не обійшли і представників національних меншин: татар, вірмен, болгар, греків, євреїв. Тисячі офіцерів, чиновників, священнослужителів,

представників інтелігенції різних національностей були звинувачені в «контрреволюційній діяльності» і кинуті до в'язниць або розстріляні.

У середині 1920-х рр. з Криму була вивезена велика частина продовольства, почався голод.

Комуністи вели жорстоку боротьбу з релігією. До 1931 р. у Криму було знищено 106 мечетей (Севастопольська, наприклад, була віддана Чорноморському флоту) і 2 молитовних домов мусульман. Після 1931 р. пройшла друга антирелігійна хвиля, внаслідок якої було відібрано чудові мечеті Бахчисараю, Євпаторії, Феодосії, Ялти, Сімферополя, що поволі руйнувалися або знищувалися відразу.

За даними перепису 1939 р., 49% населення Криму складали росіяни, понад 19% – татари, понад 13% – українці, майже 6% – євреї, майже 5% – німці.

Значна кількість кримських татар сприйняли початок Другої світової війни як можливість звільнитися від більшовизму. Коли німецькі війська підійшли до Криму, татари масово дезертирували з радянських частин, вкриваючи дезертирів інших національностей. Провідники-татари, які відмінно знали місцевість, вели німецькі війська на перехоплення частин Червоної армії, що відходили. Усі закладені в горах продовольчі бази для радянських партизан були видані татарами німецькій владі.

Німецька окупаційна влада Криму вела стосовно татар лояльну політику. Вона ухвалила скликання мусульманського з'їзду Криму, на якому було сформовано уряд і місцеві органи управління. Німецьке командування сприяло створенню татарських озброєних формувань у вигляді частин для боротьби з партизанами.

Надалі був сформований кримськотатарський легіон у складі німецької армії, що евакуювався з Криму і бився до кінця війни.

1944 р., незабаром після звільнення Криму радянськими військами, наказом Сталіна всі кримські татари, а також греки, болгар, вірмени і німці були депортовані з Криму. До кримськотатарського населення був застосований метод колективної відповідальності. Репресіям підлягала і та частина кримськотатарського населення, яка була на боці Радянської влади чи лояльно ставилася до неї.

Після відновлення Радянської влади в Криму відбувались процеси русифікації і придушення мовно-культурної самобутності інших етносів (вірмен, болгар, греків, німців, євреїв).

Карпатська Україна як форма української національної державності напередодні Другої світової війни

Після Першої світової війни за рішеннями Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. найзахідніша частина українських земель – Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь увійшла до складу новоутвореної Чехословацької Республіки з «наданням їй щонайширшої автономії». Автономний статус краю був закріплений у прийнятій у лютому 1920 р. Конституції ЧСР, однак чехословацький уряд постійно зволікав з виконанням своїх зобов'язань й обіцянок, мотивуючи це тим, що закарпатські русини-українці нібито ще «не дозріли» для автономного самоуправління. Головною метою чехословацької політики щодо Закарпаття було утримання й поступова інкорпорація краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем та відносин республіки.

Протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої, домюнхенської, Чехословацької Республіки тривала боротьба закарпатців за автономію. Цей рух русинів-українців був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали дедалі більш активною опозицією центральній владі. Водночас розбіжності політиків та місцевої інтелігенції у поглядах на національну приналежність закарпатців та національно-культурна ворожнеча у краї були великою перешкодою успішній боротьбі за їхні права і полегшували керівним колам ЧСР тривалий час утримувати масовий рух за автономію Закарпаття в безпечних для Праги рамках.

Ситуація докорінним чином змінилася в другій половині 1930-х років, коли, з одного боку, в Закарпатті відбулися радикалізація громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку й реалізації автономних прав краю та зростання античеських настроїв серед місцевого населення, а з іншого боку – в Європі загострилися міжнародна обстановка й загальноєвропейська політична криза напередодні Другої світової війни.

Внаслідок Мюнхенського диктату (вересень 1938 р.) Чехословацька Республіка вимушена була задовольнити ультимативні німецькі вимоги, і зраджена союзниками країна опинилася у стані глибокої політичної кризи, із якої поспішили скористатися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголошують автономію, і Прага змушена нарешті затвердити автономні уря-

ди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехословацька Республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий період увійшов в історію як час розбудови Карпато-української державності, активної, хоча й неоднозначної за оцінками й результатами діяльності автономних урядів цього українського краю. 15 березня 1939 р. Сойм Карпатської України проголосив її самостійною, незалежною державою, що було подією дійсно історичною, але й водночас результатом спонтанного і стихійного характеру розвитку національно-політичних процесів у міжвоєнному Закарпатті.

Важливими для сучасного процесу державотворення в Українській державі є уроки Карпатської України, зокрема, той незаперечний факт, що лише разом з усім народом України в єдиній незалежній демократичній державі, покладаючись лише на власні сили, відкриваються справжні можливості для повноцінного й щасливого життя закарпатців, як і мешканців інших регіонів України.

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні є не лише яскравою героїчною сторінкою в історії цього самобутнього українського краю. Вони мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги української діаспори у світі та багатьох європейських держав, прогресивні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців і засудили вторгнення угорських військ до краю як попрання прав українського народу на самостійне державне життя.

Виникнення Карпатської України як держави також вкотре продемонструвало перед усім світом, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях.

Жанна Ковба (Київ)

Соціальні та міжетнічні взаємини у Східній Галичині (1939–1941)

Все ще існує дівість стереотипів масиву публікацій радянських, частково ізраїльських, польських істориків про події, які іменуються по-

різному: «совєтська окупація», «визволення братів-українців», «входження Західноукраїнських земель до складу УРСР».

Східна Галичина, яка у вересні 1939 р. коротко опинилася у складі воюючих держав Другої світової війни, була вилучена з орбіти цієї війни.

У 1939–1941 рр. як складова УРСР вона пережила зміни політичного, економічного, культурного плану. Перехід під урядування військової адміністрації у перші тижні війни був одночасно пов'язаний із ліквідацією політичних, громадських інституцій, закриттям газет, видавництв, арештами, націоналізацією. Жертвами були й члени КПЗУ. Змінився демографічний склад населення, внаслідок значного (до 30 тис.) відтоку українців, німців до німецької зони окупації, прибуття поляків-біженців, євреїв з німецької зони окупації, а також національно різнорідної верстви чиновників, фахових працівників, численних партійних функціонерів зі Сходу.

Економічні перетворення були пов'язані з націоналізацією, ліквідацією дрібних промислів, конфіскацією земель поміщиків, значною мірою церкви. Повної перебудови зазнали торгівля, система обслуговування. На селі колективізація практично не проводилася. У цілому населення позитивно сприймало зміни в системі освіти, охорони здоров'я.

За зразком УРСР була запроваджена мережа обов'язкових загальноосвітніх шкіл переважно з українською мовою навчання, ліквідовані обмеження для вступу до вищих навчальних закладів. Одночасно були закриті приватні, народні, релігійні школи. Особливо це позначилося на єврейських навчальних закладах.

Різко змінилася організація масової інформації. Була запроваджена система партійно-радянських газет, видавництв. Спостерігалася стійка інформаційна блокада, обмежені можливості доступу до нецензурованих джерел інформації.

Майже ліквідоване безробіття, особливо в середовищі лояльної інтелігенції, робітників. Одночасно населення потрапляло у повну залежність від державних інституцій. Усі ставали «служачіми» за мінімальну винагороду. У соціальному плані населення перебувало в зоні контролю, нагляду, потенційних і фактичних загроз арештів і депортацій.

Суттєві зміни відбулися у сфері релігійного життя. Церкви, костели, синагоги, а отже, духовенство при офіційно декларованій свободі совісті, були піддані економічним репресіям (податки на культові споруди, релігійні послуги). Широка кампанія атеїзму, особливо серед молоді, була причиною не лише стихійного опору, а й масових арештів, у тому числі й вищого духовенства, особливо римо-католицького і юдейського.

Міжетнічні взаємини змінювалися під тиском як об'єктивних (падіння Польщі, нове державне утворення УРСР), так і суб'єктивних факторів.

Переважна більшість поляків, втративши державність, сприймала вкрай негативно будь-яке співробітництво з радянською владою, не толерувала власних діячів, які зголосилися до співпраці. Виникало й діяло польське підпілля. Євреї, здобувши рівність, права доступу до праці, навчання, в цілому підтримували владу. Хоч вже з 1940-х рр. зростає число незадоволених навіть серед євреїв, яких широко використовувала влада як найбільш освічених у сфері адміністративно-управлінського апарату, в освіті, силових структурах.

Українці з ентузіазмом зустріли падіння Польщі, схвально радянську політику щодо так званої українізації. Однак наступ на їхні цінності викликав спротив. Діяльність ОУН була глибоко законспірованою, перенесена в основному в Генерал-губернаторство. Советська пропаганда, декларуючи інтернаціоналізм, різною мірою зіштовхувала етноси, провокувала ворожість, зокрема, через нав'язування нових етнонімів, офіційно побутових звертань. Наприклад, польське «пани», «панство» (зміни в плані політизації типового звертання). Проблемні ситуації виникали з питомим етнонімом «жид», який нагально витіснявся етнонімом «єврей». Натомість швидко формувалися нові етнічні й соціальні стереотипи: «націоналіст-петлюрівці», «вороги народу», «служителі культу» – з негативними конотаціями; «пролетаріат», «трудящі селяни», «Червона переможна армія», «служачіє», «товаріщі» – з позитивною конотацією. Їхню draжливість до певної міри нівелювали падіння життєвого рівня, страх репресій, потреби прогнати сім'ю, усвідомлення неминучості війни, якої очікували по-різному в середовищі українців, євреїв і поляків. Особливо євреїв, які швидко позбавлялися інформації про нацистську політику в Німеччині та окупованих нею країнах.

Юлія Федотова (Енергодар)

Український національно-визвольний рух на Маріупольщині (1941–1943)

Діяльність ОУН є одним з важливих і, відповідно, суперечливих явищ в історії українського національно-визвольного руху. Вивчення питання націоналістичного руху є досить актуальним в умовах розвитку української державності. А завдяки досконалому вивченню історії окремих місцевостей, міст, сіл можливо створення повного літопису історії українського народу.

Про діяльність ОУН у 1941–1943 рр. на Донеччині довгий час нічого не було відомо, а в її окремих населених пунктах та місцинах тим більше. Саме з Маріуполя починається поява націоналістичного підпілля на Донбасі у період нацистської окупації.

Невеликі згадки про існування націоналістів на Донбасі містяться у працях М. Коваля і П. Лаврова. Питання появи та функціонування похідних груп ОУН на східноукраїнських землях досліджують В. Сергійчук і В. Нікольський. Діяльність українського підпілля в Маріуполі розглядали Л. Яруцький, В. Зинов'єва, Д. Титаренко, О. Добровольський.

Після проголошення ОУН(б) 30 червня 1941 р. у Львові незалежності української держави її стосунки з німцями погіршуються. Провід ОУН(б) формує підпільні організаційно-пропагандистські «похідні групи», які відправлялися на східноукраїнські землі (СУЗ), де створювалися осередки організації.

Підпільними осередками на Донеччині керував координаційний центр у Горлівці – Обласний провід ОУН на чолі з Є. Стахівим. Під впливом полінаціонального складу населення краю керівники ОУН змінили свою програму, відійшовши від крайнощів націоналізму.

Згодом у Маріуполі сформувалася найбільша з груп ОУН на Донбасі. Вона налічувала близько 300 чоловік. Головним чином до групи входила інтелігенція, вчителі, лікарі, а також молодь. На чолі групи став М. Стасюк. Діяльність українських націоналістів у Маріуполі стала для міста «відродженням». Місцеві інтелігенти налагодили видавничу справу, відкрили товариство «Просвіта», читальню, театр, хор тощо. Наголошувалося на необхідності усунення слідів «комуністичного виховання», дитячого самоврядування, відновлення авторитету вчителя, підвищення рівня знань тощо.

Однак після короткої ейфорії, яка була викликана звільненням від більшовиків, члени ОУН швидко впевнилися, що Гітлер й не думав надати Україні незалежність та відвів їй роль колоніального придатку великої Германії. Тому відбувається перехід до більш законспірованої і добре налагодженої підпільної діяльності. Оунівці мали явочні квартири, де зберігали друкарські машинки, листівки з гаслами, нелегальну націоналістичну літературу, підроблені документи й зброю.

Однак на початку літа 1942 р. у маріупольському СД стало відомо про підпільну діяльність ОУН. Гестапо вмить узяло її в «розробку». 7(8) червня 1943 р. були проведені арешти учасників групи. Отже, на кінець 1942 р. – середину 1943 р. із «самостійницькою небезпекою» методами гестапівського терору було в основному покінчено. Окупанти без суду та слідства вішали та розстрілювали поборників української самостійності.

Таким чином, у Маріуполі діяв найбільший та найактивніший підпільний осередок ОУН на Донбасі, який не займався терористичною діяльністю, але протидіяв німецьким окупантам й більшовицькому тоталітаризму. Факти діяльності цього підпілля ще потребують перевірки та детального вивчення.

Олег Романько (Симферополь)

Советские партизаны и крымско-татарское население в годы немецкой оккупации (1941–1944)

Советская пропаганда в период войны и советские историки в послевоенное время внушали народу, что подавляющее большинство населения на оккупированных территориях полностью поддерживало партизан. Однако, как это ни покажется парадоксальным, при рассмотрении истории партизанского движения, позиция населения представляется наиболее неоднозначным фактором. Теперь не секрет, что не везде это население относилось к советским партизанам лояльно или даже нейтрально. Были и случаи откровенной вражды. Например, такая ситуация сложилась на вновь присоединенных территориях (Прибалтика, Западная Украина или Западная Белоруссия) или на территориях, где нерусское население было либо преобладающим, либо равным по численности русскому (Кавказ). Именно здесь коллаборационизм принял свои наиболее крайние формы, а советское партизанское движение насчитывало несколько тысяч человек (и местных среди них было ничтожно мало). Хотя нельзя сбрасывать со счетов и такого факта, что в ряде случаев советские партизаны вели себя не лучше немцев, если полагали, что население поддерживает оккупантов.

Нельзя не отметить, что вопрос о поддержке партизан населением, по сути дела, является обратной стороной вопроса о готовности к коллаборационизму. В случае же со взаимоотношениями партизан и татарского населения на территории Крыма этот тезис как нельзя лучше иллюстрирует сложившуюся ситуацию.

Крымские татары не были преобладающим в этом регионе этносом. Более того, они даже не были равны по численности славянскому населению полуострова. Тем не менее, крымско-татарский фактор явился причиной того, что до середины 1943 г. партизанское движение на территории Крыма фактически было парализовано. Разумеется, это был не единственный фактор, но не брать его в расчет также не стоит.

В целом проблему взаимоотношений советских партизан и крымско-татарского населения следует рассматривать с трех взаимосвязанных сторон:

1. Отношение татарского населения к советским партизанам в условиях немецкого оккупационного режима и эволюция этого отношения.

2. Отношение партизан к татарскому населению в условиях кризиса лояльности последнего по отношению к советской власти и эволюция этого отношения; партизаны и проблема крымско-татарского коллаборационизма.

3. И наконец, роль крымских татар в партизанском движении на территории полуострова.

Именно эти факторы явились определяющими в отношении советских партизан к крымско-татарскому населению вообще и коллаборационистам из его числа в частности.

Рассмотрев указанные стороны проблемы, следует признать, что взаимоотношения населения оккупированных советских территорий и советских партизан относятся к наиболее неоднозначным и трагическим эпизодам истории Великой Отечественной войны. И лучшая иллюстрация этому тезису – события на территории Крыма в 1941–1944 гг. Ведь именно обвинения во враждебном отношении к советским партизанам и поголовном сотрудничестве с немцами послужили веской причиной депортации крымско-татарского народа. Естественно, не все было так просто. Но и утверждать, что все обвинения в коллаборационизме являются голословными, – также «грешить» против фактов, которыми полны документы той поры. К сожалению, следует констатировать: на оккупированных советских территориях шла не просто борьба с немецкими захватчиками. В большинстве случаев она принимала характер гражданской войны, со всеми присущими этой войне элементами. Смена настроений населения под воздействием тех или иных социально-политических факторов как раз и является одним из таких элементов. И отрицать этот объективный факт – значит намеренно скрывать, пусть и неприглядную, но, тем не менее, очень важную страницу истории нашего прошлого.

Володимир Орлянський (Запоріжжя)

Новозлатопільський район Запорізької області у період нацистської окупації

Історія Новозлатопільського району ще до початку Другої світової війни була дуже не простою. Сам район був створений 1929 р. у рамках реа-

лізації політики коренізації відносно єврейського населення. Завдяки переселенню великої кількості євреїв тут удалося створити компактну масу єврейського населення. На цій базі був утворений національний єврейський район. Стимулювавши кращі якості єврейського населення, вдалося відтворити багато елементів національного способу життя, домогтися високих показників в економіці, породити серед євреїв деяку надію на благополучне майбутнє. Район не був повністю єврейським, що дозволило, у свою чергу, довести можливість толерантного співіснування різних національностей. З 1939 р. національний статус був анульований, що відбилося на його адміністративних межах і національному складі: в районі була збільшена німецька й українська частина населення.

У перші місяці війни німецьке населення було насильно депортоване в глибокий радянський тил, урятуватися вдалося не більше як 8–10% від довоєнної чисельності. Німецька окупація принесла нову трагедію для населення району. Буквально в перші тижні окупації почалися дії щодо знищення євреїв.

Перебіг цих трагічних подій у районі мав свою особливість. Сам процес реєстрації, збору й знищення проводився не під керівництвом зондеркоманди або частин СС. Вся організація збору євреїв по селах і перевезення їх у районний центр була покладена на сільських старост і місцеве населення. Саме ці обставини, на думку автора, і породили одну з таємниць цієї трагедії. З 800 трупів, виявлених після звільнення району, 604 були по прізвищах ідентифіковані як єврейські, 196 були ідентифіковані як німецькі мешканці. Закономірно виникає питання: «Куди поділося інше єврейське населення?», адже до війни їх налічувалося близько 8 тис. осіб.

Спогади жителів наштовхують на думку, що відправлення євреїв у районний центр не були таємницею для неєврейського населення сіл, тим більше що старости заздалегідь призначали візників, які знали, кого вони будуть перевозити наступного дня. По окремих фразах можна припустити, що у візках звозили дуже старих, німецьких людей і дуже маленьких дітей.

Винятково на основі непрямих фактів можна припустити, що після появи слухів про примусове відправлення євреїв у районний центр основна маса єврейського населення змогла зникнути, а потім, можливо, і піти за межі району. З огляду на те, що події відбувалися в сільській місцевості, та й ще у степовій зоні, можна припустити, що все це відбувалося або за допомогою місцевого українського населення, або з їхньої мовчазної згоди.

Багато прикладів дозволяють припустити, що представники сільських управ не проявляли належної заподатливості для вишукування дітей від змішаних шлюбів, дозволяючи їм виїжджати не тільки із сіл, а також і за межі району.

Дві трагедії спустошили район більш ніж на половину, тому, напевно, він став місцем для переселення. На нашу думку, переселення не було стихійним і проводилося за згодою німецької влади. Переселенці почали прибувати вже з кінця 1941 р., і це тривало до початку літа 1943 р. Усе це дозволило відновити чисельність населення району до довоєнного рівня.

Питання про ставлення місцевого населення до німецької адміністрації є дуже складним з багатьох причин, одна з яких – що вважати актом опору? Наприклад, про що може свідчити факт відсутності у районі камери для арештантів, або чому в листах гебіткомісаріату численні факти порушення не називались саботажем і не тягли покарань.

Далеко не всі бажали повернення радянської влади. Аналіз звітів про виїжджаючих із сіл починаючи з початку серпня 1943 р. виявив тенденцію різкого збільшення числа людей, що виїжджали із району до німецького тилу. Лише в одному з таких списків нами виявлено понад 120 родин (по 3–5 осіб у кожній), і він був не завершеним. Можливо, що ця хвиля від'їжджаючих з німцями була представлена тими біженцями, які осіли в районі взимку й навесні 1943 р.

Діяльність НКВС після звільнення району так само викликає багато питань. Наприклад, зі списку тих, хто співробітничав з окупантами (за списком – 121 особа), було арештовано буквально кілька людей, третина була призвана в армію. Цікавим є й сам факт того, що майже всі з цього списку залишилися в районі й не пішли з німецькими військами.

Тетяна Євстаф'єва (Київ)

З історії спортивного життя в окупованому німцями Києві (футбольні матчі 1942 р.)

Йдеться про спортивне життя киян при «новому порядку», про гру футбольної команди хлібозаводу № 1 (до війни хлібозавод № 4) «Старт», основний склад якої був в основному з гравців київського «Динамо». Серія незвичайних футбольних матчів, які проходили при німцях, і досі викликає інтерес і запеклі суперечки навколо того чи іншого факту.

22 червня 1941 р. на новому 50-тисячному стадіоні української столиці мав відбутися матч на першість країни з футболу між динамівцями Києва і армійцями Москви. Гра не відбулася: того дня Німеччина напала на СРСР, почалася Велика Вітчизняна війна. З початком війни більшість гравців змінили свої футболки на гімнастйорки і пішли до лав Червоної

армії та загонів народного ополчення. Деяким футболістам не вдалося вийти з оточення, вони залишилися в окупованому гітлерівськими загарбниками Києві.

Після легалізації футболісти отримали нові документи і влаштувалися на роботу. Деякі з них брали активну участь у створенні спортивного товариства «Рух», клубу майстрів спорту, збірної міста з футболу. Крім збірної міста в Києві було створено ще кілька команд: «Рух», «Спорт», «Алмаз», «Старт».

Команда «Старт» (спочатку «Хлебзавод») складалася в основному з колишніх динамівців, які працювали на заводі вантажниками: М. Трусевича, М. Свиридовського, І. Кузьменка, О. Клименка, М. Гончаренка, М. Путістіна, Ф. Тютчева, П. Комарова та В. Балакіна, який до війни грав за команду «Локомотив». Окрім них, за команду хлібозаводу грали динамівці Ю. Чернега, М. Мельник, Л. Гундарев і колишні динамівці Г. Тимофєєв і О. Ткаченко та В. Сухарев, який до війни виступав за команду залізничників «Локомотив». Тренувалися та грали на колишньому стадіоні «Зеніт» по вул. Керосинній, 24, після ліквідації там табору для військовополонених.

Крім того, з'явилися німецькі та угорські футбольні команди, деякі з них знаходилися в місті постійно – німецький «Флакельф», збірна угорського гарнізону та інші.

7 червня 1942 р. було офіційно відкрито футбольний сезон, хоча грати в місті почали ще ранньої весни.

Усього футболістами «Старту» було зіграно з 7 червня по 16 серпня 1942 р. 10 матчів, здобуто 10 перемог, забито 56 голів і 11 пропущено; 7 матчів з окупантами і 3 – з українськими командами. У всіх найскладніших поєдинках команда «Старт» здобула перемогу. Жодної нічиєї, не кажучи вже про поразку!

У липні 1942 р. був заарештований О. Ткаченко і наприкінці липня – початку серпня 1942 р. при спробі втекти був застрелений. 18 серпня 1942 р. заарештували футболістів, які працювали на хлібозаводі – М. Трусевича, М. Путістіна, І. Кузьменка, О. Клименка, М. Гончаренка, Ф. Тютчева, М. Свиридовського, П. Комарова. Останнім заарештували М. Коротких: 6 вересня 1942 р., а загинув він першим – закатований в гестапо.

У гестапо їх тримали близько місяця, а потім кинули до Сирецького концтабору.

У лютому 1943 р. були розстріляні як заручники М. Трусевич, І. Кузьменко і О. Клименко.

М. Путістіна у жовтні 1943 р. заслали на вантажні роботи на завод «Більшовик», і йому вдалося втекти і навіть вибратися з Києва. І дивом врятувалися з концтабору Ф. Тютчев, М. Гончаренко і М. Свиридовський.

П. Комарова вивезли до Німеччини. У Сирецькому концтаборі загинув Л. Коген – один із засновників київського «Динамо», а у Бабиному Яру – Лев Чернобыльський – один з перших адміністраторів київського «Динамо».

А 2 травня 1944 р. на стадіоні «Динамо» відбувся матч київських динамівців з московськими спартаківцями. З учасників матчів 1942 р. того дня грали – М. Гончаренко, В. Балакін та В. Сухарев.

Посмертно медаллю «За відвагу» були нагороджені М. Трусевич, О. Клименко, І. Кузьменко і М. Коротких. В. Балакін, М. Гончаренко, М. Мельник, М. Путістін, М. Свиридовський і В. Сухарев були нагороджені медаллю «За бойові заслуги».

Александр Гогун (Берлин)

Предпосылки антипольской акции УПА 1943–1944 гг. Новые документы

Причины украинско-польской резни в годы Второй мировой войны в историографии принято рассматривать исходя из антипольских теоретических установок ОУН, спорности территорий Волыни и Галиции для сторонников польской и украинской независимости, общей неприязни западноукраинского населения к польским властям. Не отрицая важности данных факторов, автор рассматривает тезис, что основной причиной межэтнической резни была взаимная польско-украинская ненависть, укорененная в населении, а не только среди представителей тех или иных политических и военных организаций.

Предполагается сосредоточиться на конкретных механизмах нагнетания этой ненависти с сентября 1939 г. по февраль 1943 г. включительно. Предпринимается попытка дать ответ на вопрос: какие шаги основных сил в регионе постепенно приводили к взаимному украинско-польскому озлоблению, дошедшему до слепого ожесточения?

В схематичном виде ответ выглядит так.

1. Изначальная неприязнь большинства украинцев к польским властям проявилась в сентябре 1939 г. в виде повстанческой деятельности ОУН в Галиции и на Волыни, а также отдельных нападений представителей украинского населения на разбитые польские части. Таким образом, для значительной части польского населения украинцы показали себя «пособниками врагов» и «предателями». Выросла неприязнь поляков к украинцам.

2. В 1939–1941 гг. в силовые структуры и местную администрацию на востоке Люблинского и Краковского воеводств Генерал-губернаторства (ГГ), а также в шести новосозданных западных областях УССР в массовом порядке призывались украинцы. Нелюбовь многих новых представителей милиции, полиции и чиновничества к полякам остро проявилась в ходе дискриминационных и репрессивных мер новых властей. Выросла неприязнь поляков к украинцам.

3. В 1941–1943 гг. наблюдалось повсеместное соперничество поляков и украинцев на уровне администрации и полиции, что в условиях жестокой политики властей особенно болезненно воспринималось мирным населением. Выросла взаимная неприязнь.

5. В 1942–1943 гг. в результате, во-первых, антиславянской и антипольской политики оккупантов, во-вторых, антигитлеровских установок, начинающих поступать по линии польского подполья из Лондона, наблюдался «левый поворот» польского меньшинства Волыни, выразившийся в пассивной поддержке советских партизан, появляющихся в регионе с 1942 г. В условиях отсутствия поддержки таковых со стороны украинского населения (роль ОУН) подобное поведение воспринималось украинцами как «пособничество» врагам. Выросла неприязнь украинцев к полякам.

6. В Люблинском дистрикте ГГ в 1942 г. проводилась «переселенческая акция», частью которой являлось то, что в дома поляков вселялись украинцы. Последние предстали для поляков «эгоистичными пособниками врагов». Выросла неприязнь поляков к украинцам.

7. В Люблинском дистрикте ГГ в конце 1942 – начале 1943 гг. разнообразное польское подполье (в том числе Армия Крайова) провело ряд операций против украинцев – прежде всего задействованных в «переселенческой акции». Выросла неприязнь украинцев к полякам.

8. На рубеже 1942–1943 гг. германские войска потерпели поражение под Сталинградом, на Волынь пришли крупные формирования, подчиненные Украинскому штабу партизанского движения, ОУН(б) создала Украинскую повстанческую армию. Ситуация вышла из-под контроля властей. Вопреки желаниям и интересам оккупационной администрации накопленная межэтническая ненависть выплеснулась в хаотичную резню.

Труднощі соціальної адаптації репатріантів у повоєнному Києві та прояви міжнаціональної нетерпимості на побутовому рівні

Одразу після визволення Києва радянською владою було вжито низку заходів, спрямованих на обмеження в'їзду громадян до столиці УРСР. Ці обмеження стосувалися не лише мешканців інших міст і сільської місцевості, а й киян, які з різних причин у вирі воєнного лихоліття змушені були залишити свої домівки, у тому числі цивільні кияни, які були примусово вивезені на роботу до нацистської Німеччини, та колишні військовополонені. Таким чином, велика багатонаціональна група городян перетворилася на людей «другого сорту».

Тоді як певним категоріям киян забороняли повертатися додому, до столиці масово направляли на роботу фахівців різних робітничих професій із сільської місцевості, інженерів, партійних функціонерів зі східних областей СРСР. Загалом на початок 1946 р. населення Києва збільшилося майже вдвічі, переважно за рахунок прибулих з інших місцевостей. Незважаючи на суворі обмежувальні заходи, репатріантам також вдавалося оселитися в Києві, й у березні 1947 р. їх було офіційно зареєстровано 16 174 особи. Значна кількість колишніх оstarбайтерів мешкала у столиці без реєстрації й намагалася різними «неофіційними» способами легалізувати своє становище.

Головною причиною запровадження такого суворого режиму для в'їзду до Києва був дефіцит житла в місті. Саме навколо цих дорожочінних метрів житлової площі і штампу «прописки» в паспорті й розпалювалися чисельні побутові конфлікти між «корінними» киянами та новоприбулими, які найчастіше мали виразне міжнаціональне забарвлення.

У цьому повідомленні здійснена спроба показати конфлікт навколо житла в Києві через погляд репатріантів, яким вдалося по війні вибороти право оселитися в Києві. Хоча в основі своєї означена проблема має соціальне підґрунтя, вона дуже часто отримувала міжнаціональне забарвлення. У розповідях колишніх оstarбайтерів, військовополонених суперечка зображалася як порушення прав «справжніх» городян, здійснена або пронириливими «негородянами» в обхід держави і закону, або за підтримки влади. Акцент на національності робився або стосовно особи самого оповідача, права якого порушувалися (тому що він саме такої національності), або для посилення непривабливого портрета кривдника. Негативних етнічних характеристик надавали зазвичай протилежній стороні

(у цьому випадку тому, хто зайняв «незаконно» житло), й залежно від національності оповідача суперечка мала антиєврейське, або антиросійське, або антиукраїнське спрямування. Характерно, що коли учасники конфлікту були однакової національності, то негативний образ кривдника не мав етнічних ознак, це була просто «погана людина».

Якщо узагальнити зібрані для нашого дослідження матеріали (розповіді очевидців та архівні документи), то постають такі негативні стереотипні портрети представника кожної національності та його «традиційна» роль у цій конфліктній ситуації. Українці – це були люди, що «прекрасно» жили під час окупації в Києві, і в той час захопили собі нове житло (як правило, краще, скориставшись людським горем). Це були торгаші, спекулянти або ті, хто співпрацювали з німцями, зрадники-націоналісти. Росіяни – зазвичай це були «партейці» зі східних областей СРСР, які приїхали, щоб «навести порядок». Взагалі, це «чужі» люди, які «ніколи не бачили Києва (читай великого міста), нічого не знають про Україну». В ув'язненні повоєнного обивателя євреї – це були «свої» старі, добре знайомі сусіди, що не воювали, відсиділися в тилу, які в достатку пережили війну, а тепер повернулися відбирати останнє у постраждалих за нацистської окупації мешканців міста.

Варто зазначити, що серед репатріантів-киян були й українці, і росіяни, і, як це не парадоксально звучить з огляду на події Голокосту, євреї також. Незважаючи на присутні в розповідях очевидців нетолерантні висловлювання та дії щодо інших національностей, все ж вони прекрасно усвідомлювали, що головною причиною їх негараздів була політика радянської влади. Почуття меншовартості, провини «за зраду», страх, що тебе знову виженуть з роботи, змусять виїхати з рідного міста, довгі роки по війні супроводжували життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених. Ще однією об'єднуючою рисою всіх опитаних для дослідження очевидців стало їх почуття приналежності до спільноти киян. Причина навіть не в тому, що Київ – це столиця. А в тому, що Київ – це особливе місто. Походження із Києва стало головною категорією, за ступенем актуальності і значущості, в структурі соціальної ідентичності киян-репатріантів, яка в багатьох випадках переважала ідентичність національну.

Українське політичне біженство наприкінці Другої світової війни та після її завершення

Радянські громадяни, які не повернулися після закінчення Другої світової війни до СРСР добровільно, стали на шлях політичного біженства. В історичній літературі для цієї категорії осіб утвердилася назва – переміщені особи (ПО). Переміщені особи – це люди, вислані або примусово вивезені німецько-фашистськими загарбниками під час Другої світової війни з країн, де вони проживали.

Одну з найбільших груп серед радянських переміщенців складали українці, які були викинуті війною з рідних домівок і в результаті нелегкої боротьби з радянськими репатріаційними органами вибороли право самостійно вирішувати свою власну долю. Західні вчені кількість українських біженців, які перебували у західних окупаційних зонах Німеччини та Австрії і відмовилися повертатися до СРСР, визначають цифрою 250 тис. осіб. Це була надзвичайно строката група у соціальному відношенні. Серед них траплялися представники української інтелектуальної еліти, інтелігенція, духовні особи. Чималу групу складали бійці та командири Червоної армії, вчорашні комуністи та комсомольці. Чисельною була група українців, які належали до прошарку селян, робітників та службовців.

Політична та соціально-економічна ситуація, яка склалася в Україні напередодні Другої світової війни, в її ході та після закінчення сформувала цілий ряд причин політичного біженства. До таких можемо віднести: безпідставні переслідування органами НКВС значної частини населення; політичні репресії; утиски національної культури, мови, гідності, переконань; насильницька колективізація; депортації; невизнання частиною громадян радянської системи як такої, що може забезпечити демократичний розвиток; релігійні утиски; переслідування владою учасників антирадянських збройних формувань (вояки УПА); наявність національної ворожнечі та взаємовинищення серед українців, поляків, євреїв; страх осіб, що побували в німецьких концентраційних таборах як в'язні чи військовополонені, перед переслідуваннями з боку радянських каральних органів; можливість вільно виїхати під час війни тощо.

Як бачимо, для біженства українців у досліджуваний період причин було чимало. Аналіз їх переконливо доводить, що біженство було національним і політично вимушеним.

До моменту вирішення долі цієї великої групи ПО світовим співтовариством більшість з них провела декілька років у спеціально створених

таборах, які і дістали згодом назву «Табори для ПО». Цілком логічно, що перебування у таборах для переміщених осіб не могло тривати довго. За період 1947–1951 рр. основна частина мешканців таборів залишила їх, переселившись до різних країн Північної та Південної Америки, Європи та Австралії. Фактично, на початку 50-х років табори для переміщених осіб у Західній Європі припиняють свою діяльність і ліквідуються. Як наслідок, у західних окупаційних зонах завершується й політична боротьба навколо питань репатріації радянських громадян до СРСР.

У цьому політичному протистоянні не було абсолютних переможців: Радянський Союз, незважаючи на максимальні потуги, не зміг повернути усіх без винятку громадян, і це завдало відчутного удару по його престижу, по комуністичній ідеології, по міфу про чудесне життя в країні соціалізму. Водночас втікачі на Захід потерпали від розлучення з рідними та Батьківщиною і були приречені на складні випробування, ступивши на шлях еміграції. Але в цілому надбанням емігрантів стало життя у вільному демократичному суспільстві.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Софія Мединська (Хмельницький)

Становище національних меншин Поділля напередодні Другої світової війни

Новітня історіографія для характеристики масових репресій 1937–1938 рр. застосовує поняття «великий терор». Віднесені до «шкідницьких народів» (за оцінкою О. Шліхтера на XIII з'їзді КП(б)У – травень–червень 1937 р.) національні меншини поляків та німців в умовах великого терору зазнали поряд з українцями найбільших втрат, які за масштабами оцінюються як фізичне винищення або геноцид.

Ускладнення відносин СРСР з Польщею та Німеччиною, що сталося на початку 1930-х рр., в усній і друкованій пропаганді партійних організацій пояснювалося антирадянською спрямованістю зовнішньої політики цих держав, громадськості нав'язувалася думка про реальну ймовірність перетворення поляків і німців України на випадок війни у «п'яту колону» зарубіжних країн.

Якщо дослідники кінця 1980-х рр. пов'язували репресії з 1930-ми роками, то в працях останніх років переконливо доводиться, що репресії були започатковані зі встановленням радянської влади і не припинялись навіть за умов політики коренізації.

Генеральною «чисткою» від «антирадянських елементів, поляків, німців, троцькістів, націоналістів» були охоплені не лише партійні організації, а й радянські установи, заводи і фабрики, школи та інші навчальні і наукові заклади, редакції газет та журналів.

Йшлося вже не про «боротьбу» проти окремих націоналістичних і антирадянських елементів або ж утворених ними організацій, а про репресії проти етнічних груп, і не лише німецької та польської. Чистки проводились як за постановами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів і райкомів партії, так і за «ініціативою» секретарів партійних організацій.

Друга половина 1937 р. увійшла в історію республіки як період надзвичайно жакливиx репресій проти мирного населення. Найбільш поширеними методами репресій на Поділлі стали масові депортації населення. Була створена спеціальна комісія з високопоставлених керівників партійних, урядових, військових органів, НКВС для підготовки відповідних пропозицій.

Політбюро ЦК КП(б)У 17 грудня 1934 р. своїм рішенням встановило прикордонний режим у 11 районах України, а 20 грудня того ж року ухвалило постанову «Про переселення з прикордонних районів».

Протягом 1935–1936 рр. з Поділля організованим порядком було виселено 11 634 польські та німецькі родини, а це щонайменше 46 500 громадян. Серед депортованих переважали поляки. В результаті виселення з географічної карти зникли окремі населені пункти.

Депортували з Поділля не лише громадян польської та німецької національностей. Принцип добровільності порушувався при переселенні євреїв з Вінницької області до Єврейської автономної області – Біробіджану. Для виконання встановленого ліміту застосовувалися примусові заходи.

В Україні з допомогою ідеологічного апарату посилювалося нагнітання атмосфери страху, підозрілості. Передові статті газет, журналів були насичені заголовками, які «викривали» шпигунів, диверсантів, убивць, ворогів народу, троцькістів, що намагалися реставрувати капіталізм. В атмосфері такого загального психозу й підозрілості, страху й озлобленості вже мало кого дивували арешти людей, які нічим не виділялися, не були причетні до жодної антирадянської акції.

Особливо великих обертів репресії набули після лютого-березневого Пленуму 1937 р. На пленумі ЦК ВКП(б) значна увага приділялася темі «шкідництва», на яке звальовали провали в економічному та соціальному будівництві. У 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб, з яких 44 467 – поляків.

Єврейське населення Поділля теж зазнало репресій, проте не в таких масштабах, як польське. Так, у грудні 1937 р. була «виявлена» і ліквідована органами НКВС у м. Дунаївці антирадянська сіоністська організація «Гехолуц», члени якої проводили активну агітацію серед єврейського населення, висловлювали невдоволення існуючою Радянською владою та проводили агітацію за виїзд із СРСР до Палестини.

У другій половині 1930-х рр. здійснювався процес активного згортання національно-культурної політики. Все це здійснювалося на фоні масових політичних репресій, що наповнювалися та набирали небачених форм. Через депортацію пройшли десятки тисяч представників національних меншин Поділля: поляків, німців, євреїв та ін.

Радянізація Західної України: єврейська візія діяльності НКВС

Єврейське населення Західної України, яке стало вимушеним об'єктом процесу радянізації, можна правомірно поділити на дві категорії: місцеві жителі та біженці, які прибули до цього регіону з корінної Польщі. Відповідно, в діяльності радянських спецслужб визначилося два вектори. Про цей факт свідчить те, що різними «категоріями» жертв репресивної машини займалися як слідчі частини Управління НКВС західноукраїнських областей, так і окремі підрозділи: місцевим населенням – перше відділення другого відділу Управління державної безпеки НКВС, біженцями – його ж друге відділення. Жителями населених пунктів, що розташовувалися вздовж залізничних смуг, та робітниками транспорту, серед яких було чимало євреїв, займалися дорожньо-транспортні відділи НКВС Ковельської та Львівської залізниць. Часто, коли в процесі слідства звинувачення перекваліфіковувалося з кримінального на політичне, у розпорядження органів НКВС «прибували» арештовані з прокуратури і міліції.

Аналіз архівно-слідчих справ засвідчує, що розгортанню репресій сприяло захоплення державою-агресором архівів польських спецслужб. У них знаходилася різнорідна інформація. Зокрема, про конфідентів (тобто т.зв. сексотів), лідерів і найбільш активних діячів партій та громадських організацій тощо. Водночас в архівах прокуратури Польщі містилися дані про тих, хто під час репресій, що здійснювалися у 1930-х рр. супроти членів КПЗУ, виступали свідками в процесі дізнання. Також до рук нової влади потрапили картотеки польських спецслужб, заведені на осіб, які за часів Другої Речі Посполитої потрапляли під слідство за скоєння дрібних побутових злочинів. Взамін на волю вони зазвичай погоджувалися на співпрацю з поліцією. Радянська влада швидко зорієнтувалася в ситуації. Саме ці люди – ті, хто з різних причин співпрацював зі спецслужбами Другої Речі Посполитої, стали одними з перших жертв репресій.

Зауважимо, що мотиви переслідувань радянськими спецслужбами не обмежувалися критерієм співробітництва колишніх громадян Польщі з владою. Серед жертв з числа євреїв було чимало тих, кого спецслужби репресували, керуючись політичними та соціальними мотивами. Серед останніх – власники ресторанів, готелів, перукарень. Інших репресованих можна визначити як тих, хто постраждав від процесу ліквідації громадянського суспільства: партійні та громадські діячі, представники церкви тощо. При цьому звернемо увагу на інший аспект причин політичних ре-

пресій: їх зазнали ті, хто відмовився отримати нові паспорти, отже – стати громадянином радянської України (здебільшого – сіоністи). Репресії проти колишніх членів єврейських політичних партій, громадських і культурних організацій тривали аж до початку війни, позбавивши спільноту їх національної еліти.

Окремої уваги заслуговує проблема методів, які використовувалися радянськими спецслужбами в процесі радянізації Західної України. Передусім констатуємо загальновідомий «логічний ряд»: арешт – в'язниця – допит. Прописним на сьогодні є й те, що багато хто з євреїв були депортовані із Західної України в Кіровську, Новосибірську, Омську області, Алтайський і Красноярський краї, Комі АРСР та Казахську РСР, тим часом коли до Хабаровського краю, де в 1937 р. була створена Єврейська автономна область, не було спрямовано жодного потяга. Отже, йдеться не лише про депортацію, а й про політику цілеспрямованого розпорошення спільноти в тих адміністративно-територіальних одиницях, куди вони були вислані.

До методів здійснення репресивної політики відносимо й тиск на рабинів, застосування високих податкових ставок щодо релігійних інституцій, заборона на право громади збирати внески та пожертви від заможних євреїв на утримання культових споруд, що стало однією з причин закриття синагог.

Не можна апіорно стверджувати, що радянська репресивна політика була всуціль антиєврейською. І все ж промовистим є той факт, що серед жертв третьої хвилі депортацій, яка розпочалася в середині червня 1940 р., 80–90% – це саме євреї, які у своїй більшості потрапили до спецпоселень на півночі СРСР.

Таким чином, у діяльності НКВС, поруч із українським та польським, можна виділити і єврейський вектор.

Вікторія Калашнікова (Донецьк)

Евакуація культурних цінностей України з прифронтових областей

Культурні цінності є спадщиною цілого народу, нації. Вони містять у собі пам'ять про визначні події, людей, історію багатьох поколінь. Один з німецьких нацистських лідерів А. Розенберг надавав таку оцінку ролі культурних цінностей: «Досить зруйнувати пам'ятки народу, щоб він

уже в другому поколінні припинив існувати як нація». Відомим є той факт, що у керівників нацистської Німеччини існувала розгалужена система щодо вилучення культурного надбання на захоплених територіях. Тому значення евакуації цінностей важко переоцінити. Науковий аналіз цих подій дає змогу оцінити дії радянської влади щодо евакуації культурних цінностей, її політику в цьому напрямку, кількість врятованого завдяки евакуації на Схід, що дуже важливо для подальших досліджень.

Увага приділяється саме тим областям України, що були прифронтовими в роки Великої Вітчизняної війни і пізніше увійшли до військової зони України (п'ять областей УРСР, які не були включені до Райхскомісаріату Україна, – Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська та Ворошиловградська). У зазначених областях евакуація проходила в останній момент. Радянське керівництво, особливо Сталін, не могло повірити в початок війни, навіть не могло уявити, що ворог з великою швидкістю просунеться так далеко на схід. Операція щодо переведення історико-культурних ресурсів у східні райони СРСР і так була недостатньо продумана, проте на зазначеній території евакуація проходила зі ще більшим поспіхом, ще більш недбало.

Обставини евакуації українських музеїв, архівів, бібліотек на схід СРСР під час війни недостатньо досліджені науковцями. Проте, зрозуміло, що всупереч традиційним у радянській історіографії твердженням про безперечний успіх цієї акції, її результати були досить скромними. Разом з тим внаслідок проведеної роботи було врятовано найцінніше з погляду радянської влади. Однак евакуація мала ряд негативних наслідків для подальшої долі історико-культурних цінностей України, а саме:

1. Евакуйовані фонди культурних та дослідницьких установ виявились розпорошеними на величезній території.

2. Облік евакуйованих цінностей було проведено не повністю, та й більшість зі складених списків була втрачена. Музейні вироби з коштовних матеріалів обліковувалися за загальною вагою.

3. Евакуйовані матеріали розкрадалися. Місцеві установи привласнювали привезені речі. Мали місце випадки вилучення окремих цінних музейних експонатів начебто для реставрації працівниками центральних музеїв та архівів Росії та подальше передання їх на зберігання до цих установ. Відомі факти розкрадання фондів музеїв України злочинцями.

4. Недбале ставлення до евакуйованих матеріалів призводило до того, що вони часто були покинуті та перебували в непристосованих для зберігання умовах (стояли на залізничних вокзалах у розтрослених вагонах по декілька місяців під дощем та снігом).

5. Частина музейних фондів, відправлених в евакуацію, так і не ді-

йшла до місця призначення, загубившись по дорозі.

6. Більшість історико-культурних цінностей залишилась неевакуйованою або була знищена радянськими військами.

Таким чином, евакуація культурних цінностей протягом 1941 р. з прифронтових районів мала ряд особливостей і велике значення для подальшої долі музейних, архівних та бібліотечних фондів. Відтворення повної картини цього процесу сприятиме пошуку нереевакуйованих цінностей, дозволить встановити кількість залишеного на місцях і виявити винних у масштабних втратах Україною архівних, бібліотечних та музейних фондів.

Михайло Куницький (Луцьк)

Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)

Проблема репатріації взагалі і примусової репатріації радянських громадян зокрема постала на теренах західних окупаційних зон, де накопичилася велика кількість людей – громадян різних країн світу, які в силу різних обставин (військового полону, вивезення на примусові роботи тощо) потрапили до Німеччини і після закінчення війни прагнули чи не прагнули повернутися на місця свого постійного проживання.

В історичній літературі репатріація після Другої світової війни тривалий час замовчувалася, а публікації 90-х рр. XX – початку XXI ст. носять досить суперечливий, а часто й протилежний характер. Вивчивши архівні матеріали, мемуари учасників цих подій, статистичні дані, публіцистику останніх десятиліть, відтворивши у деталях особливості перебігу репатріаційних процесів, ми дійшли таких узагальнюючих висновків:

1. Союз РСР, що поніс величезні людські втрати за роки війни, був гостро зацікавлений у поверненні переміщених осіб, з точки зору як поповнення демографічних втрат, так і збільшення дешевих трудових ресурсів для післявоєнної відбудови. При цьому вище радянське керівництво взяло за мету повернути їх усіх без винятків, незважаючи на бажання частини вчорашніх радянських громадян залишатися на Заході. Репатріація була обов'язковою.

2. Факт небажання повертатися до СРСР розглядався радянським керівництвом сам по собі як злочин, бо завдавав відчутного удару по радянській ідеології – міфу про «найкраще життя в країні соціалізму». Радянський Союз будь-якою ціною намагався не допустити нової хвилі еміграції, яка до того ж

за всіма ознаками носила характер політичної еміграції. Головні причини небажання повертатися до СРСР визріли напередодні Другої світової війни та в її роки: тоталітарний режим, політичні репресії, переслідування, релігійні та національні утиски стали лейтмотивом неповернення.

3. У ході репатріації Союз РСР і союзники допускали грубі порушення міжнародних угод, ними ж підписаних. Беззаперечним є і той факт, що ці та інші проблеми репатріації радянських громадян, діяльності репатріаційних органів як радянських, так і союзних держав, становище репатріантів у таборах тощо потребують глибокого й усебічного вивчення. На цьому шляху робляться лише перші кроки.

4. Факт примусовості репатріації сприймався союзними державами далеко не однозначно. Якщо на початку 1945 р. союзники взагалі не сприймали репатріацію як проблему, а швидше, як звичайне виконання Ялтинських угод, то уже з 1946 р. примусовий характер репатріації склав для них чималу проблему. А з 1948 р. примусовість репатріації стає чи не головною причиною зіткнення інтересів СРСР та західних союзників. У кінцевому підсумку примусовий характер репатріації, з одного боку, та нова еміграційна хвиля із СРСР, з іншого, були використані США, Великобританією та іншими державами як один із інструментів політичної пропаганди у роки «холодної війни».

5. Радянський Союз, проводячи репатріацію своїх громадян на завершальному етапі війни та після її закінчення, незважаючи на спроби надати цьому процесу організованого і спланованого характеру, фактично здійснював погано організоване і недостатньо забезпечене переміщення людей, піддаючи їх до того ж принизливим і тривалим перевіркам, утримуючи репатріантів, наче злочинців, за колючим дротом на збірно-пересильних пунктах, позбавляючи їх елементарних людських зручностей, права листування із сім'ями тощо.

6. Значна частина репатріантів за результатами перевірки репатріаційно-фільтраційних комісій у кращому випадку «направлялася» жити і працювати у місця, віддалені від місць проживання їх родин, на важку фізичну роботу без урахування кваліфікації й побажань самих репатріантів, у гіршому – потрапляли до трудових радянських таборів і на довгі роки вважалися безвісти зниклими для своїх сімей.

7. Доля репатріантів у СРСР складалася по-різному, однак більшість з них тривалий час носили принизливе тавро «репатріант», «колишній полонений», «неблагонадійний». Для основної маси репатріантів були зачинені двері у вищі навчальні заклади, було неможливим кар'єрне зростання і т.д. Потрібно було п'ять десятиліть для того, щоб позбавити їх такого принизливого статусу в суспільстві.

Політика радянської влади щодо українських переселенців операції «Вісла» (за спогадами віслян)

Політика Радянського Союзу щодо польського населення та Польщі стосовно українського населення зумовила операцію «Вісла», яка була однією з причин демографічних рухів після Другої світової війни. Дослідження цієї проблеми активізувалось в останнє десятиліття, з'явився ряд праць, які розкривають проблему українців у Польщі та їх депортації, але вони носять переважно статейний характер і присвячені ювілейним датам та реконструкції подієвих сюжетів, що властиво дослідженням на початковому етапі розробки проблеми. Вагомий внесок у висвітлення теми зробив В. Кіцак у своїй дисертації, де розкриваються механізми адаптації віслян крізь призму документальної джерельної бази. У цій доповіді автор звертається до спогадів віслян та місцевого населення (Дніпропетровщини), щоб зробити спробу розкрити це явище, так би мовити, зсередини.

Знаходячись певним чином на маргінесі польського суспільства, українці, потрапивши до УРСР, теж стали особливою категорією. Це проявлялось у недовірі до них влади, яка побоювалась, і небезпідставно, їх співчуття бандерівському руху. Це мало своїм наслідком розпорошення частини неблагонадійних по південно-східних областях.

Говорити про адаптацію лише переселенців було б неправильно, адже місцеве населення теж, хоча й меншою мірою, адаптувалось до нових сусідів. Незважаючи на спільну національність, амальгації двох культурних груп не відбулось, і одразу сформувались два типи українців, які посіли дві різні позиції у світоглядних уявленнях. Конфлікт культур розпочався з елементарного – мови, а радше діалекту, який першим став об'єктом непорозуміння і породив різного роду насмішки та глузування з переселенців. Але якщо мова досить швидко адаптувалась, то інші речі залишались сталими. Переселенців почали називати збірним терміном «бандерівці», рідше «поляками», це ставало причиною конфліктів, які вирішувались навіть фізично.

Переселившись із Польщі, де форма власності на селі мала приватний характер, вони потрапили до системи суцільної колективізації, яка будувалась на інших пріоритетах, але на спільному принципі – сумлінній праці. Ставлення до майна «моє – колгоспне» та отождолення себе з колективом було ще однією причиною тривалої адаптації. Але усвідомлення себе частиною колективу переселенцями теж гальмувалось. Проводили збори

колективів колгоспників, які повинні були допомогти переселенцям «влитися до лав будівників комунізму».

Поруч з цим переселенці привнесли елементи західноукраїнської культури, швидко заповнивши сцени сільських клубів театральними аматорськими постановами з власним репертуаром. Сприйняття місцевим населенням переселенців було неоднозначним. Їх погляд формувався з позицій більшості і був природним. Загострювалась увага на недоліках, і прорахунками окремих осіб наділяли всю групу. Існує стійке уявлення у більшості місцевого населення, що перші крадіжки в колгоспах розпочали саме переселенці. Як зауважують респонденти (з корінного населення), переселенців дивувало і бентежило, що все знаходиться просто неба без замків. Необхідно враховувати, що «школу п'яти колосків» вони не пройшли.

Відчуття того, що перебуваєш у гостях, супроводжувало їх довгий час. Апеляція до Батьківщини здійснювалась через поховання пращурів, які залишились у Польщі. Політика радянської влади стосовно депортованого українського населення призвела до того, що воно на певний час залишилось поза загальнокультурним простором, разом з тим вона дала змогу користуватись суспільними благами, а головне – відносним соціальним спокоєм, якого вони були позбавлені в Польщі.

Йосип Надольський (Луцьк)

Депортація як складова національної політики СРСР на західноукраїнських землях (1944–1953)

Звільнення західних областей України від фашистських загарбників стало початком складного процесу утвердження в регіоні радянської влади, що здійснювався у повоєнні роки під гаслами «соціалістичних перетворень». У переліку завдань, запланованих партійними органами вже наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. для реалізації у звільнених областях, важливе місце посіло національне питання – очищення цих територій від українців – учасників національно-визвольних змагань та членів їх сімей, прихильників патріотичного руху. Боротьба з «українським націоналізмом» розглядалася радянською владою як пріоритетне завдання, важливий компонент радянзації регіону. На західноукраїнських землях розв'язання національного питання, яке набуло виразно політичного змісту, супроводжувалося широким застосуванням щодо місцевого населення

репресивно-каральних технологій здійснення влади, депортацій зокрема.

До «ворожих елементів» радянською владою були віднесені учасники організованого національного підпілля, які не лише проводили агітаційну роботу серед місцевого населення під гаслами «За самостійну Україну без більшовиків», а й вели бойові дії проти радянських партизанських загонів, з'єднань Червоної армії, користуючись при цьому значною підтримкою місцевого населення. На це, зокрема, зверталася увага у шифротелеграмі (17 березня 1944 р.) заступника начальника Українського штабу партизанського руху І. Старинова: «визволене населення ставиться прихильно до українських націоналістів і вороже до радянських партизанів. Четверту війну воюю, але ніколи ще не зустрічав такого ворожого середовища, як у визволених районах Тернопільської області».

Курс ОУН-УПА на масовий опір населення радянській владі дав підстави потужній і злагодженій машині чекістських органів на повну силу розгорнути свої спеціальні операції. Дії проти ОУН-УПА безпідставно було поширено й на значну частину цивільного населення. Розпорядженням НКВС, виданим у березні 1944 р., визнана необхідність взяття на облік і виселення у тиллові області Союзу родин, у складі яких були оунівці, що перебували на нелегальному становищі або займалися «бандитизмом», а також сім'ї засуджених оунівців.

Проведення депортаційної політики регламентувалося низкою документів. На місцях це були спеціальні «Інструкції секретареві парторганізації та начальнику НКВС щодо виселень учасників націоналістичного підпілля та членів їх сімей».

Зростання чисельності депортованих із західних областей України зафіксувала довідка МВС УРСР, в якій підбивалися підсумки виселень за період 1944–1946 рр. За три роки із семи західних областей було виселено 14 729 сімей або 36 609 осіб.

Масова депортаційна операція на західноукраїнських землях була проведена радянською владою 21 жовтня 1947 р. Її підготовка та реалізація на місцях знайшла детальне висвітлення не лише в партійних документах, а й в інформативних оглядах місцевих провідів збройного підпілля ОУН-УПА. Про загальні масштаби жовтневої депортаційної акції дає уявлення спеціальна довідка МВС УРСР від 23 листопада 1948 р. У ній зазначалося, що із семи західних областей України було вивезено 26 332 сім'ї або 77 791 особу, з них 18 866 чоловіків, 35 441 жінка, 22 279 дітей.

Про масштаби повоєнних депортацій також свідчать дані про функціонування на території західних областей України 9 збірних пунктів для приймання оунівських сімей, які підлягали виселенню. Вони були створені в січні 1949 р. й одночасно могли приймати 10 550 осіб.

Станом на 1 січня 1953 р. на обліку органів МВС перебувало 175 063 спецпоселенців-оунівців, з них 47 414 чоловіків, 83 905 жінок, 40 247 дітей, 3 139 осіб відбувало покарання, 358 знаходилися в розшуку. Загалом оунівці складали 6,4% усіх спецпоселенців.

У відповідь на проведення радянською владою депортаційної політики українськими підпільниками здійснювалися акції тиску або й фізичного знищення безпосередніх виконавців злочинних наказів.

Масові виселення родин українських націоналістів до Сибіру в повоєнні роки значною мірою підірвали соціальну і матеріальну базу тих, хто зі зброєю в руках продовжував боротьбу проти більшовицької влади. Втратили вони також і моральну підтримку з боку цих людей.

Депортаційна політика в західних областях України в повоєнні роки носила чітко виражене «антинаціоналістичне» забарвлення. Радянські органи безпеки розглядали українців як національно свідому, а тому потенційно небезпечну силу.

Володимир Борщевич (Рівне)

Виселення чехів з Рівненщини у 1947 р.: причини, масштаби, наслідки

Перемога Радянського Союзу у німецько-радянській війні, подальше встановлення маріонеткових урядів в окупованих країнах Центрально-Східної Європи запустили механізм етнічних зачисток у формі насильного переміщення українського, польського та чеського населення у СРСР, Польщі та Чехословаччині.

Наміри залишити край у волинських чехів виникали у ХХ ст. кілька разів. Усі вони збігалися зі спробами встановлення тоталітарної радянської неокріпосної системи: 1919 р., коли більшовики на деякий час встановили контроль над територією Рівненщини, вдруге такі заклики лунали 1939 р. після включення Західної України до складу Радянського Союзу і відразу після закінчення Другої світової війни.

Виселення чехів з Рівненської області було розпочато 1947 р. Після тривалих консультацій та узгоджень у липні 1946 р. підписано відповідну угоду між урядами Радянського Союзу і Чехословаччини про «обмін» населенням. Наприкінці 1946 р. представництва, які займались переселенням, у Рівному, Здолбунові, Дубно, Вербі в цілому завершили формувати списки сімей на виїзд. Наприклад, Рівненське представництво подало такий список з 1764 родин.

Щодо терміну виселення чехів з Рівненської області, то його встановили, як і для інших областей, де проживали представники чеської національності, – до 15 березня 1947 р.

Радянське керівництво Рівненської області доповідало уповноваженому ЦК КП(б)У Зібічу, що станом на 24 березня 1947 р. за уточненими даними числили зареєстрованими на виїзд до Чехословаччини 6265 сімей, чисельністю 19 663 особи. Радянські чиновники звертали увагу, що основне чеське населення було сконцентровано у тринадцяти районах області, таких як Рівненський, Здолбунівський, Млинівський, Мізоцький, Козинський, Вербський, Острозький, Гощанський, Острожецький, Межирицький тощо. Стосовно майна, то виселенці залишили після себе 4347 житлових будинків і майже тисячу інших господарських споруд.

Таблиця 1. Кількість чехів у Рівненській області, зареєстрованих на виїзд, станом на 24 березня 1947 р.

№ з/п	Представництво	Зареєстровано на виїзд		Охоплюють райони
		кількість господарств	кількість осіб	
1.	Рівне	1754	5757	12
2.	Здолбунів	1243	3647	2
3.	Дубно	1754	5272	2
4.	Верба	1514	4987	5
	Разом	6265	19 663	21

За даними Дубенського райвиконкому станом на середину травня 1947 р. виселено 1164 сім'ї чехів – 3512 осіб. Із собою вони вивезли 7517 центнерів зернопродуктів, 797 коней, 826 корів, 121 голову молодняка, 617 свиней, 16 овець, 576 знарядь обробітку ґрунту, 423 вози тощо. Серед залишених матеріальних ресурсів – 794 житлові будівлі, 1669 господарських споруд, одне промислове підприємство, яке радянська влада оцінила в 15 590 рублей, 1505 одиниць сільськогосподарського інвентарю та інших речей на загальну суму 6 105 698 рублей. Також кількість залишеної землі свідчила про рівень заможності чеських родин на Волині. Отже, вони володіли 5087 гектарами землі, з яких на орну припадало 3987 га, на сінокоши – 278 га, садки – 194 га, на інші угіддя – 54 га.

Промовистими є факти розподілу залишених чехами будівель у місті Рівному та Здолбунівському районі. Передовсім в обласному центрі із 45 залишених переселенцями будинків жоден не був переданий вивезеним із Чехословаччини, натомість два з них зайняли орга-

нізації, а 43 – радянські працівники і службовці, звісно, не пересічні.

Отже, переселення чехів з Рівненської області 1947 р. відбулось унаслідок встановлення радянської тоталітарної системи, безперспективності їх економічного і культурного розвитку. Край під тиском обставин залишило майже двадцять тисяч чехів, котрі народились і сформувались тут і вважали Волинь другою Батьківщиною. Через виїзд освіченого, вправного у сільському господарстві, ремеслі населення область втратила значний трудовий ресурс, носіїв передової культури землеробства.

Тамара Вронська (Київ)

**«Залишити на спецпоселенні довічно»:
політика радянської влади стосовно членів родин
учасників національно-визвольного руху,
депортованих із Західної України**

Л. Берія часто цитував Й. Сталіна: «Ворог народу – це не лише той, хто чинить саботаж, а й той, хто сумнівається у правильності лінії партії». Цитоване висловлювання керівника СРСР стовідсотково екстраполювалося на більшість мешканців Західної України, які ще від 1939 р. дуже «сумнівалися» і у лінії комуністичної партії, і у доречності блискавичних реформ тоталітарного режиму, як, власне, й у доцільності самої його присутності на їх рідній землі. Радянська влада, довго не вагаючись, зарахувала до своїх непримиренних ворогів не лише учасників українського руху опору, а й широке коло їх близьких і рідних, як, зрештою, і все співчуваюче їм місцеве населення, яке карально-репресивні органи, за старою звичкою, іменувало «елементами, небезпечними за своїми зв'язками зі злочинним середовищем».

Розпочавши масові депортації родичів учасників ОУН ще на початку Другої світової війни, радянська влада не відмовилася від цього варварського способу замирення буремного регіону і в останній її рік та у повоєнний час. За даними органів внутрішніх справ УРСР протягом трьох неповних років (1944–1946) у заслання відправили 14 729 сімей у кількості 36 609 осіб і в 1947 р. – 77 808 родичів повстанців.

Після ухвалені 4 жовтня 1948 р. постанови Ради міністрів СРСР, якою приписувалося засилати сім'ї «бандитів, націоналістів і бандпособників... у відповідь на здійснені оунівським підпіллям терористичні і диверсійні акти», карально-репресивні органи стали почуватися ще більш комфорт-

но, оскільки нарешті знайшлася дуже зручна для радянської влади формула для виправдання терору проти мирних людей. Сім'ї тих, хто перебував у загонах ОУН та УПА, вже цілком відверто оголосили відповідачами та заручниками. Тепер по 8–10 родин з кожного населеного пункту засилали на 10 років у віддалені райони СРСР після будь-якого атентату чи замаху, вчиненого на активістів місцевої влади.

Наприкінці грудня 1949 р. вже вп'яте радянська влада звернулася до учасників національно-визвольного руху, які продовжували свою боротьбу у підпіллі, із закликом добровільно здатися, гарантуючи їм «непритягнення до кримінальної відповідальності». Проте ні тоді, ні пізніше ті обіцянки виконані не були. З десятків тисяч депортованих лише одиниці повернулися додому. Оманливість тих звернень підтвердив пізніше і заступник голови Ради міністрів УРСР Д. Мануїльський, який, особливо не переймаючись тією обставиною, що влада гарантувала «цілковите прощення» тим особам, які добровільно припинять боротьбу з нею і повернуться додому, 22 березня 1950 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У запропонував «...тих, хто прийде з повинною, переселяти до східних областей».

А за два тижні – 6 квітня 1950 р. – урядом СРСР та його головним законодавчим органом дуже просто і радикально вирішилася доля тих, чий п'ятирічний термін заслання добігав кінця. Було ухвалено рішення залишити членів родин учасників національно-визвольного руху на спецпоселенні довічно і поширити на них чинність Указу Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 р., відповідно до якого для втікачів зі спецпоселень передбачалося більш суворе покарання: вже не 8 років тюремного ув'язнення, як раніше, а 20 років каторги.

Після смерті Й. Сталіна ще тривалий час близькі і рідні учасників національного визвольного руху, депортовані у 1944–1952 рр., залишалися на спецпоселенні. Більшість з них звільнили лише після 1955 р. До 1958 р. на підставі низки постанов Ради міністрів СРСР та указів Верховної ради СРСР велика кількість колишніх мешканців Західної України була знята з обліку і повернулася додому, де їх, до речі, не хотіла бачити місцева влада. На спецпоселенні і далі залишалися 38 252 колишніх повстанця та члени їх родин. Остаточне звільнення депортованих відбулося лише 1962 р.

Аналізуючи перебіг подій, які відбувалися в Західній Україні протягом 1944–1952 рр., неважко помітити, що ті масові депортації жінок, дітей та людей похилого віку були не чим іншим, як сімейним заручництвом і помстою, зумовленою страхом влади перед людьми, які добре пам'ятали наругу. А боятися сталінському режиму, який звик до всепокорі, дійсно було чого. Адже у Західній Україні практично не спостерігалось випадків,

коли хтось із рідні видав або відмовився від своїх близьких-повстанців, побоюючись подальших репресій чи дискримінації, як це було, приміром, у 1930-ті роки під час репресій на Великій Україні. Сила духу, внутрішній глухий спротив сталінському режиму був незримо присутній у цих людей, що продовжувало дратувати владу, отже, вона робила все, аби вони не заважали їй будувати «соціалістичний рай» на Західній Україні.

Любов Соловка (Івано-Франківськ)

Відображення тенденцій національної політики СРСР у 1944–1954 рр. щодо євреїв у документах ДАІФО

Серед джерел Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО) з історії єврейських громад Прикарпаття в 1944–1954 рр. чималу групу становлять документи про Голокост євреїв у роки Другої світової війни. Процес збору і документального оформлення в 1944–1946 рр. документів Надзвичайною державною комісією з обліку збитків і злодіянь, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками (НДК), навіть за наявності їх неоднозначних оцінок, сам по собі мав неоціненне значення, і, без сумніву, при критичному використанні, особливо у разі відсутності інших джерел, становить важливу джерельну базу у вивченні Голокосту на Прикарпатті. Доповнюють цей блок окремі матеріали з фондів райвиконкомів, інспектур ЦСУ, редакції «Історії міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область», Станіславського обкому КПУ, колекція документів періоду Другої світової війни, фільтраційні справи та ін. Причому наявні у фонді Станіславської обласної НДК документи, в яких є як окремі дані про Голокост, так і матеріали, повністю присвячені цій проблемі, деякою мірою спростовують факт замовчування геноциду саме єврейського населення. Це вже мало місце безпосередньо в радянській історичній науці.

Підтвердженням того, що в перші післявоєнні роки ще мали змогу відновлювати свою діяльність окремі осередки єврейської релігії й культури, діяли синагоги, є документи ДАІФО 1946–1947 рр. про реєстрацію єврейської громади і передачу їй синагоги. Зокрема, виявлено позитивні рішення міськ- та облвиконкому з цього питання, а також групу документів з фонду уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Івано-Франківській області, у т.ч. як завірені копії протоколів засідань, заяв самої громади, так і листування Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР з уповноваженим по Станіс-

лавській області з питань її організаційного оформлення та реєстрації.

Але коли в 1944–1947 рр., якщо не де-юре, то де-факто, громада існувала і вела офіційне листування з органами влади з питань реєстрації, то наприкінці 1947 р. на чергове звернення ініціативної групи єврейської громади до уповноваженого у справах релігій про реєстрацію й передачу синагоги була отримана відповідь, що в цьому немає «ни крайней необходимости, ни политической целесообразности». Зникнення наприкінці 1948–1949 рр. інформації про легальну діяльність Станіславської єврейської громади служить підтвердженням того, що політика радянської влади була різними способами спрямована на поступову «самоліквідацію» етнорелігійних громад.

Більша частина документів радянського періоду, і зокрема, фонду Станіславського облвиконкому стосується вже недіючих синагог в області й використання їх приміщень під т.зв. «народно-господарські потреби»: склади, спортзали, клуби, кінотеатри, диспансери, контори та й просто на будматеріали. Але найбільш ганебними є факти про закриття цвинтарів і надання дозволів на використання надмогильних плит з них як будматеріалів.

Розгорнута наприкінці 1940-х рр. у країні широкомасштабна кампанія боротьби з проявами «космополітизму, вейсманізму-морганізму і буржуазного націоналізму» не минула і Станіслав. Як свідчать партійні документи, такі «багаточисельні прояви» мали місце і в Станіславському медінституті. У фонді Івано-Франківського обласного комітету Комуністичної партії виявлено групу документів за 1949–1950 рр., яких можна об'єднати під умовною назвою «Станіславська справа лікарів». Як свідчать документи, з медінституту були звільнені професори-євреї, завідувачі кафедрами А. Фісанович, М. Лехтман, А. Шапіро, доцент В. Бідер та студент IV курсу Ф. Березін.

Загалом документи ДАІФО підтверджують, що Прикарпаття належало до тих регіонів, в яких після нацистської окупації набував характеру державної політики антисемітизм. Ці процеси відбувалися паралельно з боротьбою влади з українським національно-визвольним рухом та ліквідацією Української греко-католицької церкви.

Віктор Король (Київ)

Трагедія військовополонених євреїв на окупованій території України (1941–1944)

Серед трагічних і понині маловідомих сторінок Великої Вітчизняної війни особливе місце посідає доля військовополонених євреїв на окупованих гітлерівською Німеччиною землях України.

Особливо трагічною була їх доля на Київщині. Понині маємо застарілі дані про кількість загиблих радянських військовополонених, зокрема євреїв, на київській землі. А тільки в Києві були десятки стаціонарних і переносних концтаборів для полонених. Найголовніші з них: Дарницькі табори, Бабин Яр, Сирецький табір, табори на вул. Керосинній, на вул. Інститутській, в Голосіїві, на території Києво-Печерської лаври, на Куренівці, в Пущі-Водиці тощо. І таких тимчасових таборів з нелюдськими умовами для військовополонених на початку війни було більшість.

З 28 вересня 1941 р. усіх євреїв, які перебували в таборі на вул. Керосинній віком до 16 років і понад 35 років (серед них були і полонені), щодня на автомашинах вивозили з табору до Бабиного Яру. З 26 вересня по 3 жовтня 1941 р. усіх євреїв – як полонених, так і цивільних, вивезли до Бабиного Яру і розстріляли. За багатьма свідченнями, щодня до табору прибували сотні і тисячі нових військовополонених, а постійна їх кількість утримувалася на рівні близько 9–10 тис. Останні регулярно знищувалися. Всього там загинуло не менше 35–40 тис. військовополонених і деяка частина цивільного населення, в основному єврейської національності.

Слід згадати і Сирецький табір, де перебували тисячі як військовополонених, так і цивільних громадян. Цей табір знаходився поруч із зловісним місцем масових страт – Бабиным Яром. Мало хто вцілів із числа військовополонених, які перебували у таборі на території Києво-Печерської лаври. Там ще в ході боїв за Київ був створений госпіталь для військових. Евакую-

вати його не встигли. Дуже мало даних про долю радянських військовополонених у таборі на околиці Києва – Пущі-Водиці. Тут полонених майже не годували і примушували працювати з 5–6 години ранку до пізнього вечора.

Слід зазначити, що смертність серед полонених могла бути і більшою, якби хоч і не дуже велика, але все ж таки суттєва, допомога їм не була надана з боку деяких громадських організацій, що діяли на окупованій території.

Характерними є концтабори в центральних областях України, в яких перебувала більша частина полонених воїнів з Південно-Західного та інших фронтів, переважно походженням з України. Сумно відома так звана «Хорольська яма». Загалом у цій ямі перебувало близько 60 000 військовослужбовців, їхнє харчування складалося з «баланди», в якій плавали шматочки буряка та крихти якоїсь крупи. В Україні продовжували діяти 106 таборів смерті для військовополонених. У Львівській області військовополонені перебували не тільки в двох стаціонарних таборах, але також разом з євреями в гетто. А такі гетто, за останніми даними, були у Львові, Сокалі, Белзі, Радехові, Рава-Руській, Нестерові, Бродях, Яворові, Старому Самборі, Дрогобичі, Комарному та інших містах (всього 34 гетто).

І нині ми не можемо поставити на цій трагедії мільйонів людей крапку. Адже за радянських часів доля військовополонених була «фігурою умовчання». Тому існує багато «білих плям», чимало документів зникло, а найголовніше – на початку війни документально було зафіксовано лише незначну частину трагедії радянських військовополонених, особливо на багатостраждальних землях України. В цілому, за нашими підрахунками, в полон потрапило близько 6,2 млн радянських військовополонених на території СРСР. З них загинуло понад 4 млн чоловік. На окупованих землях України загинуло близько 1,8 млн полонених.

Слід зазначити і те, що в цифру 6,3 млн загальної кількості полонених автор включив понад 500 000 військовомобілізованих – тих, хто потрапив у полон по дорозі до діючих частин. Пам'ятатимемо і те, що тільки на території Польщі у понад 2300 таборах гітлерівці знищили близько 1 млн 800 тис. колишніх радянських громадян. Проте не всі з них були червоноармійцями. Серед них були цивільні. В цілому ж на території Радянського Союзу, яка була окупована, і на польській землі, за деякими даними, було знищено понад 4,7 млн радянських військовополонених, хоча до їх числа окупанти зарахували і захоплених у полон бійців народного ополчення, партизан і навіть тих, хто їм допомагав, а також незначну частину чоловіків з числа цивільного населення, проте ця цифра не була великою. Таким чином, найбільш вірогідною і в основному документально підтвердженою цифрою загиблих у полоні воїнів Червоної армії є названа кількість – близько 4,7 млн, з них близько 1,8 млн на території України.

Концентраційні табори як апарат репресій проти остарбайтерів у Третьому райху (1941–1945)

У серпні 1944 р. у господарстві Третього Райху офіційно працювало 7 615 970 іноземних робітників, з них 1,9 млн були військовополоненими та 5,7 млн – цивільними робітниками. В останній групі нараховувалося 2,8 млн східних робітників. Політику Третього райху стосовно іноземних робітників сформулював райхсфюрер СС Г. Гімлер у своїй промові в Позені 4 жовтня 1943 р.: «Ми повинні також пам'ятати, що ми маємо в Німеччині від 6 до 7 млн іноземців. Можливо, їх вже зараз навіть 8 млн. Ми маємо полонених у Німеччині. Вони є безпечними, поки ми жорстоко караємо за найменшу дрібницю». Остарбайтера могли відправити до виправно-трудового, а звідти і до концентраційного табору за звинуваченням у халатності під час роботи, саботажі, порушенні трудових обов'язків тощо. Для арешту людини вистачало простого донесення в гестапо.

Масова відправка східних робітників до концтаборів розпочалася з весни–літа 1942 р. Це було пов'язано з перетворенням концентраційних таборів з апарату придушення політичних супротивників націонал-соціалізму на важливий резерв робочої сили для військової економіки Німеччини. У цих умовах радянські громадяни стали однією з найбільших груп в'язнів у концентраційних таборах Райху. Наприклад, у Заксенхаузені їх кількість 1943 р. складала 5640, а 1944 – вже 7384 особи. Навесні 1943 р. вихідці із СРСР складали 44% в'язнів Маутхаузену, а в липні 1943 р. – 57% в'язнів у Бухенвальді. При цьому у кількісному відношенні переважали саме цивільні робітники. Так, на 15 вересня 1944 р. у концентраційному таборі Маутхаузен знаходилося 4782 радянських військовополонених та 13 155 остарбайтерів.

Відправці остарбайтерів до концентраційних таборів сприяла політика СС визиску іноземної робочої сили з підпорядкування міністерства озброєнь та боеприпасів Німеччини. Про це свідчить наказ шефа гестапо Г. Мюллера від 17 грудня 1942 р. про відправку до концентраційних таборів іноземних робітників, які порушили імперські закони. За підрахунками міністерства озброєнь та боеприпасів, на початку 1944 р. СС щомісяця відправляло до концентраційних таборів 30–40 тис. пар робочих рук.

Продуктивність концентраційних таборів у той період залишалася рекордно низькою. Виробництво військової продукції 1942 р. у концтаборах складало в середньому 0,002% від загального виробництва. Приватній фірмі потрібно було тільки 17% робочої сили, використовуваної у Бухен-

вальді, для виробництва тієї ж кількості гвинтівок.

22 вересня 1942 р. під тиском А. Шпеєра вийшов наказ Гітлера, який дозволяв Головному адміністративно-економічному управлінню СС (ВФХА) здавати в оренду в'язнів концтаборів німецьким приватним фірмам та концернам. Плата, яку вносили німецькі підприємці до каси СС за використання кваліфікованого робітника, складала 6 райхсмарок, а за некваліфікованого або жінку – 4 райхсмарки на день.

Кількість ув'язнених у концентраційних таборах швидко зростала. Так, у вересні 1942 р. їх було 110 000, а вже у квітні 1943 р. – 203 000. У серпні 1944 р. кількість в'язнів зросла до 524 268, а на початку 1945 р. досягла 714 000 при 30–40 тис. охоронців з штурмбатальйонів СС «Мертва голова» та «травників». У своїй промові 25 травня 1944 р. перед аудиторією юристів Гімлер заявив, що у концентраційних таборах знаходиться 50 000 німців та 300 000 іноземців. Улітку 1943 р. 15% зареєстрованих ВФХА в'язнів були зайняті в обслуговуванні таборів, 22% були визнані непридатними до праці. Решта 63% (приблизно 100 000) були розподілені на роботах у будівельних проектах СС, компаніях, які належали СС, та приватних фірмах і концернах. На той час 20 головних концентраційних таборів мали разом 165 філій, з яких 130 знаходилися в межах Райху. Крім концтаборів на 5 квітня 1944 р. у підпорядкуванні СС знаходилося 165 робочих таборів, 130 з яких знаходилися на території Німеччини.

Віктор Клець (Дніпропетровськ)

Діяльність команди К. Штумпа на території окупованої України

Готуючись до війни в Європі та проти Радянського Союзу зокрема, нацистська Німеччина розробляла не лише плани ведення бойових дій, а й заходи щодо організації життя на окупованій території. Важливе місце у цих заходах посідала політика нацистів стосовно різних національних груп.

Природно, що в першу чергу нацисти передбачали спиратися на етнічних німців у країнах Європи. Ще в програмі НСДАП, прийнятій 1920 р., одне із завдань виглядало так: «Ми вимагаємо об'єднання усіх німців у велику Німеччину на основі права народів на самовизначення».

Особливі надії нацисти покладали на етнічних німців і при нападі на СРСР. По-перше, була надія на них як на «п'яту колону». По-друге, нацисти планували розселити на території України німецьких колоністів.

Але німецькі колоністи проживали тут ще з кінця XVIII ст. І саме спираючись на них, легше було почати створення цих колоній.

За результатами перепису населення 1937 р. на території України проживало 410 880 німців. У ході репресій передвоєнних років їхня кількість скоротилася. Крім того, з початком війни значна частина німців лівобережжя була переселена до східних районів країни. Однак восени 1941 р. на території України (без урахування територій, які увійшли до складу Трансністрії) залишалось 163 тис. етнічних німців.

Інтерес до історії та долі етнічних німців на території колишньої Російської імперії в Німеччині з'явився давно. 1917 р. у Штутгарті був заснований Німецький закордонний інститут, завданням якого були дослідження німецької культури за межами Німеччини. Одним із співробітників цього інституту став уродженець німецької колонії Олександр Гільф під Одесою Карл Штумп. Робота з вивчення етнічних німецьких меншин активізувалася після приходу нацистів до влади. 1938 р. К. Штумп очолив створений в результаті об'єднання Союзу російських німців та Німецького закордонного інституту Дослідницький заклад для російських німців.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз 1941 р. з представників цього закладу була створена спеціальна команда під керівництвом К. Штумпа для збирання та вивчення документів і матеріалів, що стосувалися історії російських німців. До складу команди увійшла значна кількість уродженців СРСР. Офіційно команду було засновано у жовтні 1941 р. Місцем її базування став Дніпропетровськ. Цей вибір був визначений тим, що на території Дніпропетровської, а також сусідніх Запорізької, Донецької, Херсонської областей розташовувалась велика кількість німецьких колоній, саме в Дніпропетровську в XIX ст. знаходилась Контора опікунства над іноземними поселенцями.

Команда займалась переважно вивченням архівних документів, збирала відомості генеалогічного характеру, готувала аналітичні матеріали, проводила опитування місцевого населення тощо. Всі дані вносились до так званих «сільських журналів». Ці журнали є дуже важливим джерелом для вивчення міжвоєнної історії не лише німецького населення, а й України в цілому. В них відображено відомості генеалогічного характеру, відомості про релігійне життя німців, сферу освіти, діяльність німецьких колгоспів, репресії серед німецького населення, зміна чисельності в німецьких поселеннях та багато іншого цікавого матеріалу. На жаль, після перебазування команди 1943 р. до Житомиру вони були вивезені і більша їх частина загубилася. Хоча вже після війни Штумпом була написана низка праць, які спиралися на матеріал, зібраний у роки війни.

З усім тим певна частина цих журналів збереглася у ЦДАВО Украї-

ни. Документи цього ж архіву дають змогу дослідити географію діяльності команди. Збереглися, зокрема, звіти про поїздки в поселення Волині, в районах Кривого Рогу, Одеси та Миколаєва, Кременчука та Києва, Дніпропетровська, в районі Бердичева, Молочанські колонії та інші регіони України. У звітах є також відомості про облаштування німецьких колоній, характерні особливості німецьких житлових та господарчих будівель. Велику увагу приділено питанням стосунків німецького та українського населення.

Діяльність команди супроводжувалася певними складнощами. Серед них головною було те, що українськими німцями в період окупації займалися паралельно дві структури – команда Штумпа та «Фольксдойче Мітельштелле», які знаходилися під керівництвом двох різних структур – Міністерства окупованих східних територій на чолі з А. Розенбергом та СС райхсфюрера Г. Гімлера. Крім того, свою лінію намагався проводити і райхскомісар України Е. Кох.

Юрій Котляр (Миколаїв)

Богданівська трагедія – Голокост проти єврейського населення

Події, пов'язані з масовим знищенням єврейського населення в часи Другої світової війни, є однією з найбільш трагічних сторінок світової та вітчизняної історії. Вони отримали назву Голокост. Усім відома трагедія Бабиного Яру в Києві, де за два дні, 29–30 вересня 1941 року, було розстріляно 33 770 мирних жителів, головним чином євреїв. Але мало хто знає про не менш страшні події в с. Богданівка, Доманівського району, Миколаївської області, де за різними відомостями було знищено понад 115 тис. осіб, з них 54–55 тис. – мирного єврейського населення.

На початку листопада 1941 р. у Богданівку під конвоєм румунських жандармів почали прибувати групами мирні радянські громадяни, в основному єврейської національності, які зганялися сюди за наказом румунської окупаційної влади з Одеси, вінницьких таборів і Молдавської РСР. Колони приречених на загибель прибували у Богданівський табір упродовж грудня 1941 – січня 1942 рр. Маршрут більшості приречених проходив з Румунії і Молдавії через Одесу. Тут приєднувалися єврейські мешканці Одеської області, і колони йшли на Березівку, а потім – Доманівку і Богданівку. Знесилених людей, що пройшли сотні кілометрів без їжі і води, румунська охорона вела до місця страти двадцять три дні. Тих, що відставали, вбивали на місці. Шлях Одеса–Березівка–Доманівка–Богданівка називали «Дорогою смерті».

21 грудня в Богданівці почалася спецоперація під назвою «Подарунок Сталіну» (якраз цього дня 1879 р. народився «вождь усіх часів і народів»). Оскільки таємний циркуляр наказував «проводити розстріли подалі від міст, сіл і доріг, а могили зрівняти із землею, щоб вони не стали потім місцем паломництва», у яр, розташований неподалік табору, за-далегідь завезли солому, очерет і дрова. Повністю роздягнених в'язнів групами по 15–20 осіб гнали, підштовхуючи ударами прикладів і металевих палиць, на край обриву – обличчям до яру. Після цього солдати карального загону почали розстрілювати людей. Вбиті, а частіше тільки поранені, жертви падали на дно яру, де вже палахкотіло величезне вогнище з соломи, очерету і дров. Маленьких дітей кидали звверху живими у полум'я. Спеціально підібрані бригади з числа приречених змушені були складати тіла на це вогнище.

Тільки протягом першого дня було розстріляно і спалено 3 тис. осіб. Жителі Богданівки пізніше згадували, що над селом стовпом стояв жахливий чорний дим і ніде було сховатися від нудотного запаху...

В'язням, які залишилися живими, було наказано за цей час збудувати земляну загату довжиною 12 м, висотою 1,8 м. Вона мала затримати потоки крові, що струмками бігли по схилу яру до Південного Бугу.

15 січня 1942 р. з Берліну надійшов наказ припинити масові розстріли євреїв. Але до цього часу в Богданівці уже було знищено загалом 52 тис. Надійшов аналогічний наказ із Голтянської румунської префектури про припинення масових розстрілів в'язнів Богданівського табору. Але розстріли продовжувалися. Протягом двох тижнів замордували ще 2 тис. Таким чином, на 1 лютого 1942 р. румуно-німецькі кати знищили в концтаборі с. Богданівка 54 тис. мирних громадян.

Страшна трагедія, що її пережили євреї в часи Другої світової війни, не має аналогів в історії людства. Доманівський район увійшов у світову історію війн як другий Бабин Яр, а Богданівка була кінцевою точкою сумнозвісної «Дороги смерті», що проходила від Одеси через Мостове та Доманівку. Взимку 1941–1942 рр. німці та румуни створили в цій місцевості величезний табір для знищення десятків тисяч євреїв з усіх населених пунктів від Дністра до Південного Бугу. За підрахунками Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів фашистів з'ясовано, що в Доманівському районі страчено 120 тис. мирних радянських громадян, більшість з яких були євреями. Найкривавішим місцем став яр в Богданівці. Тут знайшли смерть 54 тис. людей.

Оксана Салата (Київ)

Доля кримських татар у національній політиці СРСР та Німеччини в період Великої Вітчизняної війни

З приходом до влади в Росії більшовики свідомо віддали забуттю колишні теоретичні установки з національного питання і вирішували його з класових позицій, цілком ігноруючи загальнолюдські цінності і національні інтереси окремих націй і народностей.

Сутність національного питання стосовно Кримської АРСР полягала насамперед у здійсненні коренізації органів влади, засобів масової інформації, культпросвітніх установ, переведення їх діловодства на татарську мову.

Політичні процеси проти «буржуазних націоналістів», що стали в СРСР масовим явищем у 30-х роках, прокотилися й по Криму. Потім колективізація з десятками тисяч виселених «кулаків», цілеспрямоване знищення інтелігенції.

Земельні, економічні конфлікти переростали в національні. Завзятість владних структур у проведенні переселенської політики породжувала безліч нових проблем у сфері міжнаціональних відносин у республіці. Одним з наслідків адміністративного підходу до вирішення єврейського питання став прояв антисемітських настроїв у Криму.

Дуже складно розвивалися відносини між владними структурами Криму, татарським і німецьким населенням республіки у 1930-ті роки. Тоді як представники татарської опозиції вимагали продовження коренізації та посилення її темпів, кримські німці, за прикладом татар, також почали заявляти про свої претензії на національне самовизначення, домагатися створення на півночі Криму німецької автономії. Заходи влади щодо нового землеустрою на селі призвели до того, що німці й «інші» малі нацменшини втратили частину своїх земель, представники інших етнічних груп – збільшили свої наділи.

Наприкінці 1920-х та у 1930-х роках влада широко використовувала для подолання негативних тенденцій у розв'язанні національного питання командно-адміністративні методи: позбавлення виборчих прав, виселення за межі Криму, судові процеси. Такий поворот у національній політиці не міг дістати підтримки серед національних меншин. З початком Великої Вітчизняної війни протести та незадоволення політикою Радянської влади призвели до того, що найактивніша частина кримських татар пішла на співпрацю з німецькими окупантами.

На початку 1941 р. у Берліні розглядалися плани використання пан-тюркської ідеології для об'єднання «тюрко-татарських» народів СРСР під німецькими прапорами в можливому військовому конфлікті із СРСР.

Важливим елементом у координації роботи верховного командування Вермахту, МЗС і репресивних структур щодо залучення кримських татар до антирадянської боротьби стало створення представництва Міністерства закордонних справ при штабі 11-ї Армії в Криму.

Робота вербувальних комісій завершилася в лютому 1942 р. Завдяки їх успішній роботі в 203 населених пунктах було зараховано до татарських добровольчих формувань близько 6000 чоловік і в 5 таборах для військовополонених – близько 4000 чоловік; всього близько 10 000 добровольців. До 29 січня 1942 р. до німецької армії рекрутувало 8684 кримських татар.

У липні 1942 р. німецьке керівництво остаточно відмовилося від плану надання кримським татарам самоврядування. 27 липня у ставці «Вервольф» під час вечері з постійним представником МЗС бригадефюрером В. Хевелем А. Гітлер заявив про своє бажання «очистити» Крим.

Небажання турецького керівництва вступити у війну на стороні Німеччини стало приводом для припинення обговорення питань про майбутній статус тюркських народів, що проживали на окупованих територіях Радянського Союзу. На кримських татар перестали дивитися як на сполучну ланку в германо-турецьких відносинах.

Таким чином, німецька політика стосовно кримських татар будувалася на розумінні необхідності залучення їх до антирадянської боротьби і спроб прихилити Туреччину на свій бік у питанні входження у війну на боці країн Осі.

Наведені факти дають змогу зробити висновок про те, що Радянська влада не займалася національним питанням у Кримській АРСР. У зв'язку з цим у сфері міжнаціональних відносин проблем стало ще більше і вони ускладнювали і без того складну суспільно-політичну ситуацію в Республіці. Наслідком такої політики й стала співпраця певної частини кримських татар з німецькою окупаційною владою.

Німецька окупаційна влада, у свою чергу, також під приводом вирі-

шення національного питання кримських татар намагалася використати їх якомога ефективніше у боротьбі проти СРСР.

Незаконна депортація кримських татар та інших національних меншин за межі Криму у 1941 та 1944 рр. призвела до нових проблем та протиріч, які не вирішені й сьогодні.

Віталій Стецкевич (Кривий Ріг)

Румунізація – домінанта національної політики Бухаресту на українських землях (1941–1944)

Уже влітку 1941 р. румунська окупаційна влада в Трансністрії і Північній Буковині розпочала активне «освоєння» українських земель. При цьому йшлося не лише про розбудову «Великої Румунії» (аж до воріт Азії!), насадження «румунських порядків», створення адміністративного апарату та «простору безпеки» або економічне визискування краю. Особливе місце в діях окупантів посіла й національна політика, стрижнем якої був курс на румунізацію всього життя. По суті це було продовження етнополітики, запровадженої Бухарестом ще в 1920–1930-х рр. у Придунайському краї, на Північній Буковині і в Молдові; її кінцева мета полягала в тотальному уярмленні інорумунської людності, насадженні серед неї всього румунського та асиміляції корінного населення аж до винищення усіх ознак його національної ідентичності. Румуни і в 1920–1930-х рр. проводили цю політику жорстоко й цинічно. А війна взагалі розв'язала їм руки у цій царині. Особливо старанно румунська окупаційна влада діяла в 1941–1942 рр. – на хвилі «успіху», – коли вони вкупі з німцями дісталися Дону і Волги.

Хоча румунська історіографія і намагається довести, що «під румунами жилося краще, аніж у німецькій зоні окупації» (і це ототожнюється з індульгенцією), та одночасно подає політику цивільної адміністрації на українських землях (і в тому числі й етнополітику), як «рятівну місію», спрямовану на звільнення місцевого населення від «радянсько-більшовицької кабали», все ж є досить підстав, аби стверджувати: це була брутальна, жорстока й цинічна політика. А у сфері національної політики вона була спрямована ще й на зачищення краю шляхом депортації або винищення єврейського населення і румунізації інших етнічних спільнот; українці, як православна й корінна спільнота, посідали в цих планах провідне місце. Це стосувалося і громадян «румунського походження», що за радянської доби «забули свої корені та мову».

Національна асиміляція місцевого населення на Північній Буковині і в Трансністрії потрібна була Румунії передусім для того, аби довести: ці землі належать їй споконвіку й історично і вона має всі права на збирання своїх земель у межах «унітарної румунської держави». Україна ж починається десь із середньої течії Дніпра і зосереджується навколо Києва – стверджували і політики, і багато хто з істориків Бухаресту (І. Ністор, Н. Йорга та ін.).

Політику румунізації впроваджувала в життя не лише цивільна адміністрація, а й військові та каральні органи. Не відставала від них і Румунська православна церква, яка досить-таки напористо впроваджувала політику «румунського місіонерства» та християнізації українських земель. У цьому річизі проводилася і вся культурницька й особливо освітня політика Румунії. Так, скажімо, в Трансністрії було запроваджено виключно румуномовне діловодство, а в офіційних закладах окупаційної влади заведено було спілкування румунською мовою. Одночасно в загальноосвітніх школах було введено румунську мову як обов'язкову навчальну дисципліну. І це незважаючи на те, що на цих теренах проживало переважно україно- та російськомовне населення. Це підтверджується багатьма джерелами, матеріалами та розвідками інших науковців.

Відтак політика румунізації в 1941–1944 рр. на українських землях (Північна Буковина, Трансністрія і Придунайські землі) втілювалася усіма інституціями окупаційної влади і була спрямована на перетворення цих теренів на таку собі колоніальну вотчину, присутністю румунську навіть за духом і культурою. Особливо від цієї політики постраждала єврейська община. Наслідуючи приклад Берліну, румуни послідовно винищували євреїв і діяли в цьому напрямку не менш брутально, ніж німецькі окупанти. Решта інорумунської спільноти цих теренів теж зазнала серйозних утисків від курсу на румунізацію – виразно антигуманної політики окупаційної влади в добу воєнного лихоліття 1941–1945 рр.

Валентина Надольська (Луцьк)

Друга світова війна і доля національних меншин Волині

Національний склад населення Волині напередодні Другої світової війни характеризувався помітною неоднорідністю, присутністю в переважному масиві автохтонного населення чисельних іноетнічних компонентів. Серед національностей, які мешкали у краї, своїм кількісним

представництвом, характерним типом розселення, стійкістю етнічної самосвідомості вирізнялися євреї, поляки, чехи, німці, росіяни. Зокрема, польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві станом на червень 1937 р. таку чисельність населення різних національностей: українців – 1 420 074 (68,1% усіх мешканців), поляків – 348 079 (16,7%), євреїв – 205 615 (9,9%), інших – 5,3% (з них 43 591 німців, 22 968 росіян, 27 883 чехів).

Однак з початком війни в етнічній структурі населення Волині починають відбуватися істотні зміни. В результаті дії низки політичних чинників у 1939–1945 рр. понад третину багатонаціонального населення краю було піддано різним за характером акціям: переселенню, депортації, репатріації, масовому фізичному винищенню, міграції.

Німецько-радянські договори 1939 р. стали вирішальними для німців Волині. Відповідно до домовленостей грудня 1939 – січня 1940 рр. більшість волинських німців була репатрійована до Німеччини. До лютого 1940 р. із західноукраїнських земель виїхало 20 113 господарств німецьких колоністів, які були направлені у польські етнічні землі (Генерал-губернаторство, регіон так званого Вартегау, що навколо Познані), де створювалися воєнізовані німецькі землеробські поселення. Як свідчать документи і спогади самих переселенців, їхнє повернення до історичної батьківщини було добровільним, добре організованим і пройшло без ускладнень.

Радянським керівництвом були здійснені чотири депортаційні операції для усунення на приєднаних територіях польського елементу. Основним мотивом репресій нова влада вважала ворожість цього населення до радянських порядків та його зв'язок зі старою ідеологією «панської Польщі». Виселення зазнало близько 4,5% поляків, що проживали в регіоні (майже 200 тис. осіб).

Істотно скоротилася чисельність єврейської етнічної меншини України і Волині зокрема, внаслідок масового знищення євреїв нацистами під час окупації. Тільки внаслідок Голокосту загинуло близько 58% єврейського населення України. На євреїв припадає більше як 38% втрат серед цивільного населення республіки в роки Другої світової війни. Більше половини єврейського населення, тобто понад 100 тис. осіб, було страчено фашистами й на Волині.

Втрат серед мирного населення зазнали у роки війни й представники інших національностей. Вони були спричинені вивезенням населення на примусові роботи до Німеччини, фізичним винищенням нацистами мирних мешканців краю. Трагічними для багатьох людей на Волині стали й роки розгортання українсько-польського конфлікту, який досяг свого апо-

гею в липні 1943 р. Волинські події набули ознак етнічної чистки, внаслідок якої загинуло до 100 тис. поляків, від 15 до 20 тис. українців.

Важливим чинником, який вплинув на зміни етнічної ситуації в західноукраїнських областях, стало також підписання 9 вересня 1944 р. репатріаційної угоди між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. З України було репатрійовано 810,4 тис. осіб (91,6% всього польського населення західноукраїнських областей).

З 1944 р., часу звільнення краю від окупаційного режиму, в загальній структурі населення Волині починає помітно збільшуватися чисельність росіян. У західні області було направлено велику кількість партійних, радянських та господарських працівників. Більше половини російського населення регіону припадало на адміністративно-керівний апарат, переважна частина в якому належала партійним працівникам, службовцям НКВС, суду і прокуратури. Важливим фактором зростання кількості росіян стало розміщення в області військових частин.

Згідно з чехословацько-радянським договором від 10 липня 1946 р. близько 37 тис. чехів, які компактно проживали у селах Волинської, Рівненської областей, повернулися до Чехословаччини. У населені пункти, залишені чехами, із Східної Словаччини переселили 12 615 русинів.

Таким чином, упродовж 1939–1946 рр. у національній структурі населення Волині відбулися істотні зміни. Згідно з першим повоєнним переписом 1959 р. Волинь стала практично мононаціональною територією України, абсолютну більшість мешканців якої становили українці (94,6%).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- БАШНЯНИНА** ІЛОНА ІГОРІВНА, аспірант Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка
- БОРЩЕВИЧ** ВОЛОДИМИР ТРОХИМОВИЧ, кандидат історичних наук, докторант Волинського національного університету ім. Л. Українки
- ВАСИЛЬЧУК** ГЕННАДІЙ МИКОЛАЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка
- ВЕНГЕР** АЛЬБЕРТ ГРИГОРОВИЧ, магістрант історичного факультету Дніпропетровського національного університету
- ВЕДЕНЄЄВ** ДМИТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії спеціальних служб Національної академії Служби безпеки України
- ВІДНЯНСЬКИЙ** СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України
- ВРОНСЬКА** ТАМАРА ВАСИЛІВНА, кандидат історичних наук, головний науковий співробітник науково-координаційного центру Служби безпеки України, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- ГОГУН** ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Східної Європи Університету ім. О. Гумбольдта (Берлін), стипендіат фонду Герди Генкель
- ГОН** МАКСИМ МОЙСЕЙОВИЧ, доктор політичних наук, в.о. професора кафедри всесвітньої історії, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету
- ДОЛГАНОВ** ПЕТРО СЕРГІЙОВИЧ, викладач Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету, здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету
- ЄВСТАФ'ЄВА** ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА, завідувача відділом історії Києва 1917–1953 рр. Музею історії м. Києва

КАКОВКІНА ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА, доцент кафедри всесвітньої історії
Дніпропетровського національного університету

КАЛАШНІКОВА ВІКТОРІЯ ЄВГЕНІВНА, аспірант історичного факультету
Донецького національного університету

КЛЕЦЬ ВІКТОР КИРИЛОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету

КОВБА ЖАННА МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, доцент На-
ціонального технічного університету України «Київський політехніч-
ний інститут»

КОРОЛЬ ВІКТОР ЮХИМОВИЧ, доктор історичних наук, професор Київ-
ського національного університету культури і мистецтв, академік
Міжнародної Слов'янської академії наук

КОТЛЯР ЮРІЙ ВАДИМОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально-наукового
інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

КУНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ, здобувач кафедри нової та новітньої
історії зарубіжних країн Волинського національного університету
ім. Л. Українки

ЛЕВІТАС ФЕЛІКС ЛЬВОВИЧ, доктор історичних наук, професор Київсько-
го міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка

ЛИСЕНКО ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ, доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інсти-
туту історії України НАН України

МАРЧУК ВОЛОДИМИР СТАНІСЛАВОВИЧ, кандидат історичних наук, стар-
ший науковий співробітник Державного архіву Рівненської області

МЕДИНСЬКА СОФІЯ ЛЕОНІДІВНА, аспірант Київського міського педаго-
гічного університету ім. Б.Д. Грінченка

МИХАЙЛУЦА МИКОЛА ІВАНОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент, за-
відувач кафедри українознавства Одеського національного морсько-
го університету

НАДОЛЬСЬКА ВАЛЕНТИНА ВАСИЛІВНА, кандидат історичних наук, ви-
кладач Волинського національного університету ім. Л. Українки

НАДОЛЬСЬКИЙ ЙОСИП ЕМІЛОВИЧ, кандидат політичних наук, до-
цент кафедри політології Волинського національного університету
ім. Л. Українки

НАХМАНОВИЧ ВІТАЛІЙ РАФАЇЛОВИЧ, відповідальний секретар Громад-
ського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру

ОРЛЯНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР СЕМЕНОВИЧ, доктор історичних наук, про-
фесор кафедри політології і права Запорізького національного техніч-
ного університету

- ПАСТУШЕНКО** ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України
- ПОГРЕБИНСЬКА** ІРИНА МИХАЙЛІВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
- ПОДОЛЬСЬКИЙ** АНАТОЛІЙ ЮХИМОВИЧ, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту
- ПОЇЗДНИК** ІННА ІВАНІВНА, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України
- РАДЧЕНКО** ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ, аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
- РОЖКОВА** ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Сумського національного аграрного університету
- РОМАНЬКО** ОЛЕГ ВАЛЕНТИНОВИЧ, кандидат історичних наук, заступник декана Міжнародного медичного факультету, доцент кафедри українознавства Кримського державного медичного університету ім. С.І. Георгієвського
- САЛАТА** ОКСАНА ОЛЕКСІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка
- САМСОНИЮК** ТАМАРА МИКОЛАЇВНА, здобувач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету
- СЕБТА** ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
- СОЛОВКА** ЛЮБОВ МИХАЙЛІВНА, заступник начальника відділу інформації та використання документів Державного архіву Івано-Франківської області
- СТЕЦКЕВИЧ** ВІТАЛІЙ ВІКТОРОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету
- СТРІЛЬЧУК** ЛЮДМИЛА ВАСИЛІВНА, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету ім. Л. Українки
- ТЕСЛЕНКО** ДМИТРО ЛЕОНІДОВИЧ, кандидат історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету

ТИТАРЕНКО ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент
кафедри філософії та політології Донецького юридичного інституту
ФЕДОТОВА ЮЛІЯ БОРИСІВНА, викладач кафедри фундаментальних дис-
циплін Енергодарського інституту державного та муніципального
управління ім. Р.Г. Хеноха «Класичного приватного університету»